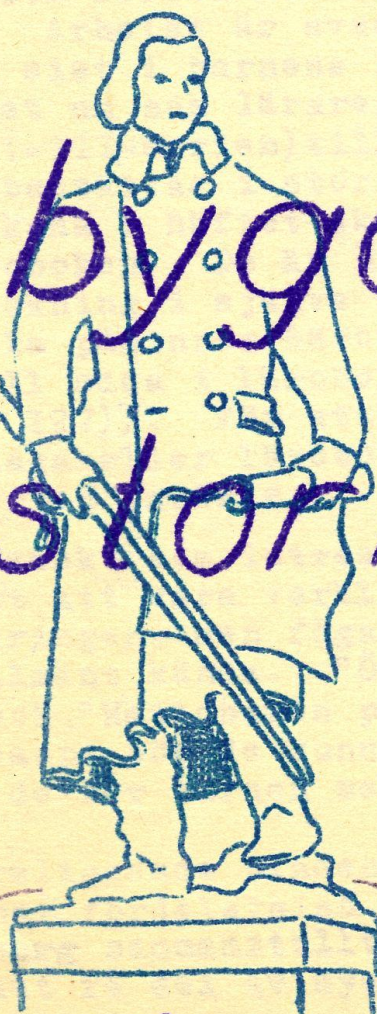

Odelberg-Hammarö

Blad
till

Hembyggdens historia

för
Motala Folkskolor

Den nya undervisningsplanen anger som kursinnehåll för hembygdskunskap i tredje klassen bl.a. historiska minnen och sägner samt för historia i fjärde till sjunde klassen bl a "drag ur hembygdens historia" Detta överensstämmer ganska väl med vad vi yttrade i förordet tillHandledningen för lärare till Hammarös hembygdskartor(i jan,1950)

Historiska moment bör endast undantagsvis förekomma i klass 3. Vi anser att i stället lokala anknytningar bör göras vid alla lämpliga tillfällen under historieundervisningen i klass 4 - 7.

Dessa blad är ett första försök att för Motalas del förverkliga ett sådant syfte. Arbetet är avsett att i färdigt skick tryckas och infästas sist i barnens lärobok i historia..

I avvaktan härpå utgives det nu som lärarexemplar varvid några speciella lärarblad (III=serien) tillagts Arbetsbladen 23 b och bildbladen kunna beställas i större antal.

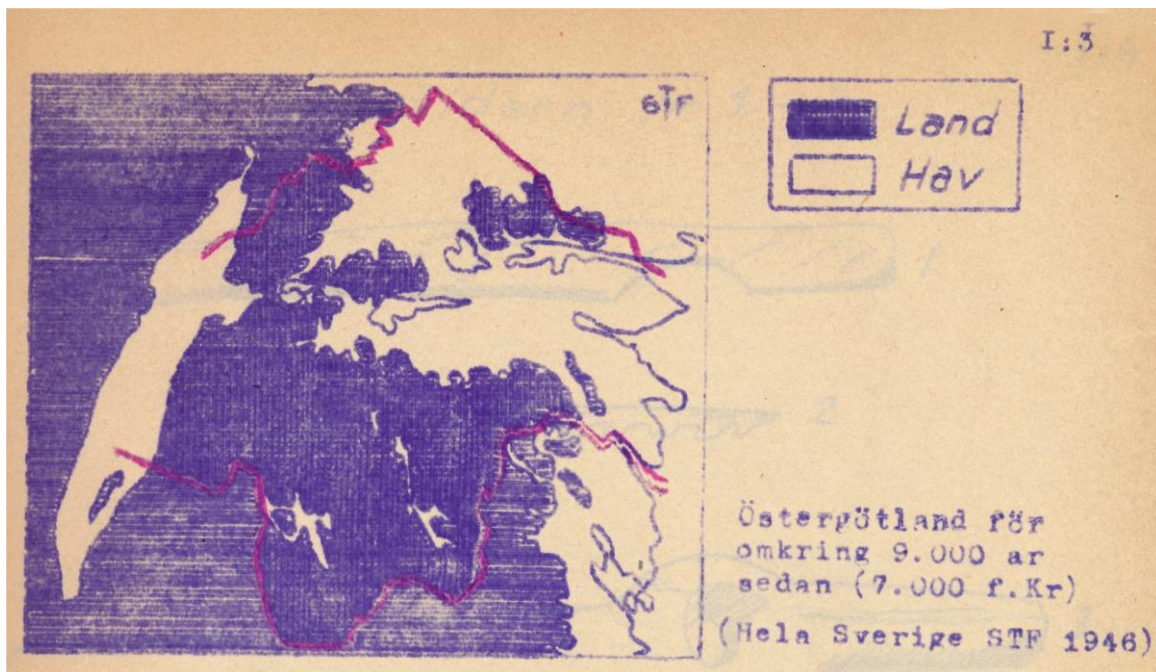
Meningen är att styckena i häftet ska anknytas till lämpligt sammanhang i läroboken. De är numrerade för att barnen genom en enkel anteckning i själva läroboken ska påminnas härom.

En del av stoffet är tänkt som intresseväckare för sina sammanhang annat än avsett att vara verklig hembygdshistoria. Namn är nödvändiga i skildringen men föga av sådana bör fordras av barnen utöver de allmänt kända: Översten på Karshult, Generalen på Bergsäter och Hattchefen på Ulvåsa räcker gott men Sture och Lewenhaupt bör de kunna. Bland gårdsnamnen ska givetvis endast de för barnen mera kända läggas på minnet.

Arbetet med de nu föreliggande har fördelats så att Hammarö utfört illustrationerna och Odelberg sammanställt texten

Vi är tacksamma för att få del av nya uppslag och under arbetet gjorda erfarenheter.

Motala Verkstad och Motala i november 1954 Folke Hammarö Erik Odelberg

1 Äldre stenåldern

8000 år före Kristi födelse hade landisen helt försvunnit från Östergötland, men då stod vattnet 150 m över havets nuvarande höjd. Kartan härövan visar, hur vårt land skap såg ut, när det tusen år senare hade höjt sig halvväg ur havet. Då hade säkert människorna säkert kommit hit. Boren var nu inre spetsen av en havsvik, som täckte en stor del av landskapet. Människorna bodde på stränderna av viken, kanske också utmed Vättern. Men vi har ännu inte funnit något spår efter deras boplatser. När de rar ute på fiske, tappade de ibland saker i vattnet. Hittills har man hittat bara fyra sådana redskap i Östergötland.

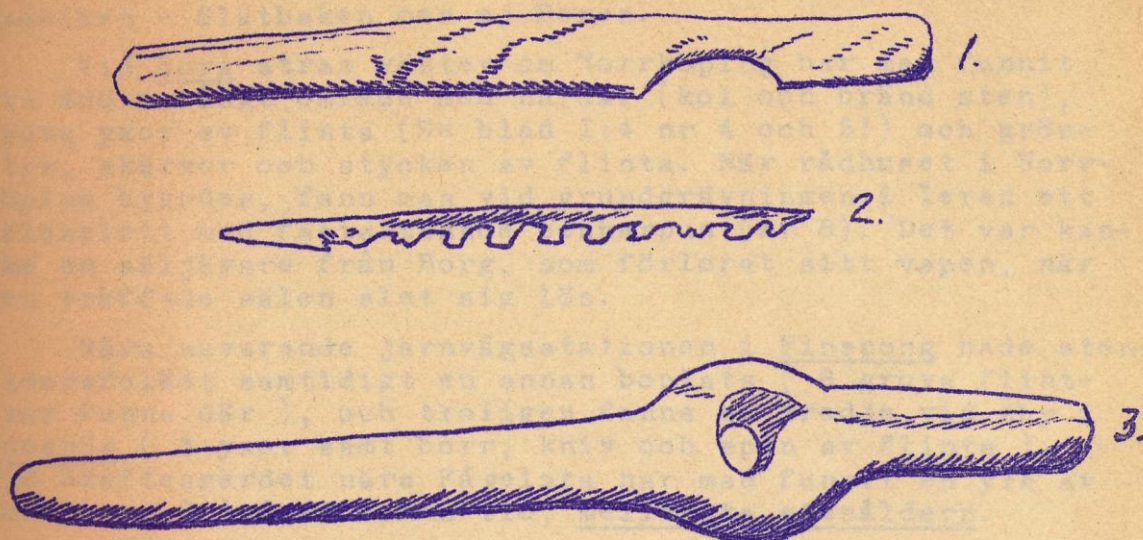
En nätsticka av ben är funnen i leran vid Motala ström mellan Roxen och Glan. (Se bildblad I:4 nr 1) På stickan har fisknät hakats upp.

En tandad harpun av ben har hämtats upp från Tåkerns botten (nr 2) Med den har sälar eller stora fiskar fångats.

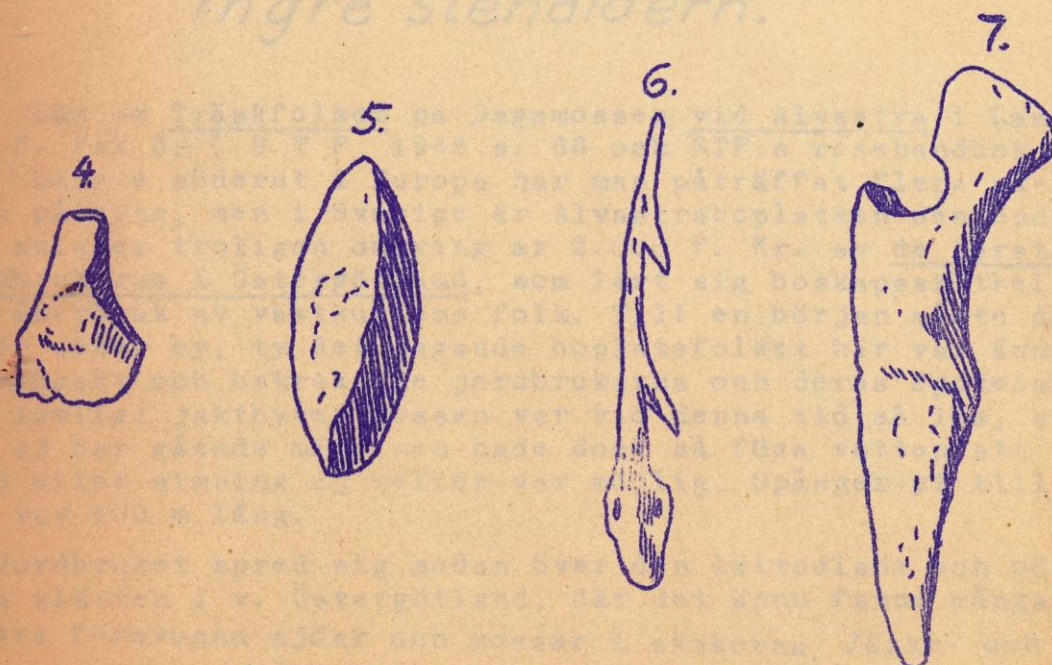
En korphacka av sten och ännu en nätstieka har påträffats i sjöar i södra Östergötland. (nr 3)

Den ännu fåtaliga befolkningen hade troligen flyttat hit från de stora boplatserna i södra och västra Götaland i de årnas dalgångar.

Äldre stenåldern nr 1. - 3.

Yngre stenåldern.

Mellersta stenåldern nr 4. - 7.

De äldsta boplatser som, hittills upptäckts i Östergötland, ligger bara 40 m ö.h., vilket betyder att landet hunnit höja sig mycket och att dessa boplatser är från

mellersta stenåldern. Havsviken omslöt då Roxen - Glan - Bråviken - Slätbaken men ej Boren.

Vid Borg strax väster om Norrköping har man funnit ett 400 m långt område med härdar (kol och bränd sten), grova yxor av flinta (Se blad I:4 nr 4 och 5!) och grön sten, skärvor och stycken av flinta. När rådhuset i Norrköping byggdes, fann man vid grundgrävningen i leran ett skelett med fastsittande benharpun (nr 6). Det var kanske en säljägare från Borg, som förlorat sitt vapen, när den träffade sälen slet sig lös.

Nära nuvarande järnvägsstationen i Finspång hade stenåldersfolket samtidigt en annan boplatz (8 grova flintyxor funna där), och troligen fanns en tredje vid Åby i Ödeshög (3 yxor samt borrh, kniv och spån av flinta). Vid Skaftesgårdet nära Fågelsta har man funnit en yxa av horn (nr 7) från samma tid, mellersta stenåldern.

2 Yngre stenåldern.

Läs om Träskfolket på Dagsmossen vid Alvastra i Läsebok f. tsk 3.S T F 1946 s. 66 och 'STF:s resehandbok) Längre söderut i Europa har man påträffat flera sådana pålbyar, men i Sverige är Alvastraboplatzen den enda. Den anlades troligen omkring år 2.000 f. Kr. av de första jordbrukarna i Östergötland, som lärt sig boskapsskötsel och åkerbruk av västkustens folk. Till en början måste de ha en säker by, ty det jagande boplatzfolket här var ännu överläpeet och betraktade jordbrukarna och deras ägodelar som lovligt jaktbyte. Mossen *var vid* denna tid så lös att

den ej bar gående men den hade *dock så* föga vatten att rodd eller simning ej heller var möjlig. Spången ut till byn var 100 m lång.

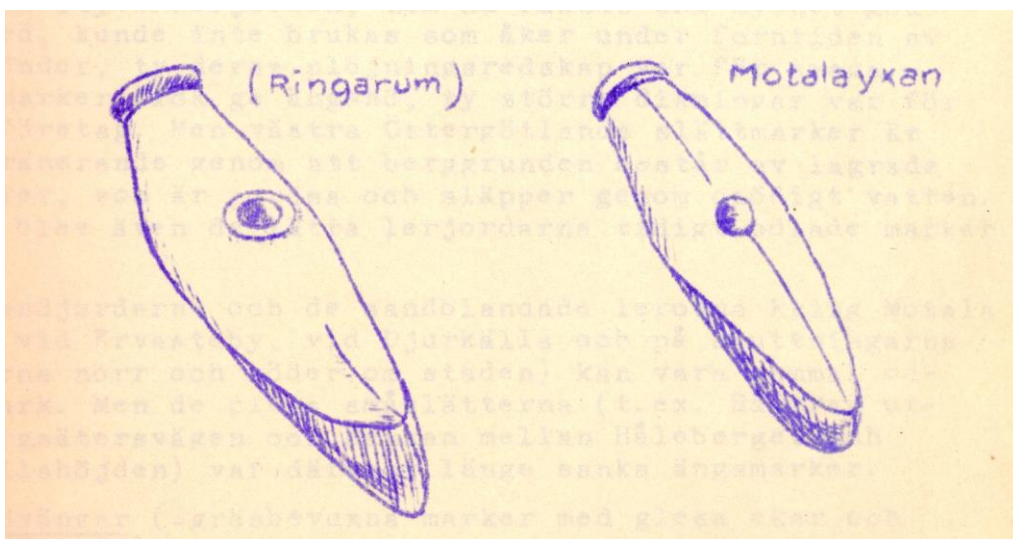
Jordbruket spred sig sedan över den lättodlade och bördiga slätten i v. Östergötland, där det ännu fanns många numera försvunna sjöar och mossar i sänkorna. Jägar- och fiskarfolket trängdes undan mot de nuvarande skogstrakterna i norr och söder. Ura-Kaipa-folket i [Sverige och deras hövdingar är](#) ett sådant undenträngt och efterblivet folk, som kan tänkas bo norr om Boren). Västra delen av Östergötland (V om Stångån, S om Motala ström) tycks först ha blivit tätare bebyggd. Av de cirka 2.000 fynden i Östergötland från yngre stenåldern har största delen gjorts i Aska och Dals härad. (Motala - Skänninge - Tåkern - Omberg - Vadetena - Motala).

På Motala museum finns många saker från yngre stenåldern, som alla är funna i Motala eller dess omgivning.

Ett par väggkartor visar alla fynd härifrån, som förvaras i Stockholm. Linköping eller Motala. Många föremål finns också kvar hos upphitarna.

På vårt museum finns f.n. omkring 33 tunna yxor (de flesta av flinta) och 25 skafthålsyxor (därav en med kvar sittande tapp). Dessutom förekommer pil- och spjutspetsar, dolkar och spån. De största yxorna är 25 cm långa. De minsta endast 8 - 9 cm. Förminskade genom många många slipningar).

En av de vackraste båtyxorna på Historiska museet i Stockholm är funnen i Motala. Den har varit en hövdingens vapen.

Båtyxorna efterhärmar formen på sådana bronsyxor, som man hade sett utomlands.

3 Stenkammargravar.

Stendösor och gånggrifter, som är vanliga i Bohuslän, och Västergötland, saknas i Östergötland. Men av hällkistor har man funnit 10 - 12. Några av dessa är gjorda på ett vanligt sätt. Nära ena änden finns en mellanvägg, så att det bildas en sorts "förstuga".

Vid Järsäter i V. Ny finns en väl bevarad öppen hällkista (tömd) ute på en åker (som kan få beses efter hänvändelse till gården) Den är en en-mans- (hövdings-)grav.

Större hällkistor har påträffats vid Hagebyhöga (1877 minst 30 skelett ben- och flintredskap), i Skänninge (4 skelett, yxa och dolkar) och i Skeppsås (1912: minst 20 skelett, yxa, spetssr och skrapa av flinta samt synålar av ben). De större gravarnarhällar var så förvittrade, att de ej kunde bevaras.

4 Bronsåldern

Vid bronsålderns början stod havet omkring 20 m högre vid Östergötland än nu. Glan var en del av Bråviken.

Den styva lerjorden, som nu räknas som mycket god åkerjord, kunde inte brukas som åker under forntiden av dess bönder, ty deras plöjningsredskap var för svaga. Sanka marker fick ge ängshö, ty större dikningar var för svåra företag. Men västra Östergötlands slättmarker är självdränerande genom att berggrunden består av lagrade bergarter, som är porösa och släpper genom onödigt vatten. Därför blev även de lätta lerjordarna tidigt odlade marker där.

Sandjordarna och de sandblandade lerorna kring Motala (t.ex. vid Ervasteby, vid Djurkälla och på sluttningarna av åsarna norr och söder om staden) kan vara gammal odlingsmark. Men de plana småslätterna (t.ex. Sättran utmed Bergsätersvägen och sänkan mellan Håleberget och Djurkällahöjden) var däremot länge sank ängsmarker.

Lövängar (=gräsbevuxna marker med glesa ekar och andra lövträd) upp tog stora delar av slätten och kullarna, Granen fanns inte. Den kom norrifrån till Östergötland mot slutet av bronsåldern.

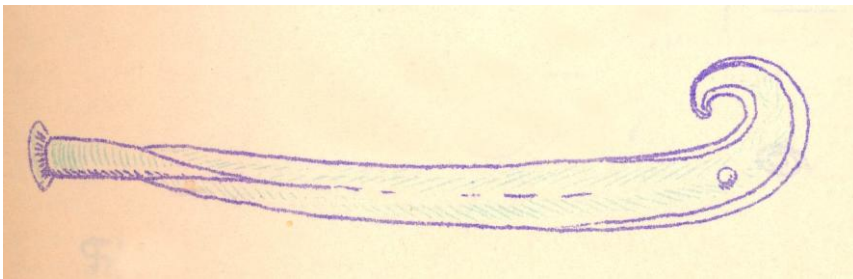
Klimatet var så milt, att inga hus behövdes för boskapen som kunde beta hela året. Boskapsskötseln var viktigare än åkerbruket. Därför blev mellersta Östergötland och Vikbolandet nu mera befolkade trots lerjordarna där.

Ungefär 200 bronsföremål har tillvaratagits i vårt landskap, och flera från östra än västra delen. Det är troligt att bronsen importerades sjövägen längs Bråviken. De flesta föremålen är tillverkade här, men en del pratsaker är importerade färdiga. Ett krökt svärd från Rumänien är funnet söder om Tåkern, och en stor yxa från England har påträffats i Vreta Klosters socken. Närmast Motala är fynd i Hagebyhöga (knivar), Fivelstad (armringar) och Medevi (svärd).

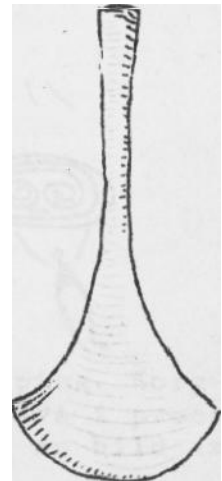
Östergötlands största gravhög, Ledbergs kulle (nära Svartån) 7 km från Roxen, är kanske från bronsåldern (ej utforskad). Vid Tåkern och Vättern finns ett tiotal mindre högst 3 m höga gravkullar), som fynden visar vara från bronsåldern

Endast Bohuslän har flera hällristningar än Östergötland. De förekomma tätast kring Norrköping (t. ex. nära riksvägens bro över Strömmen väster om staden. Skylt visar. Ristningarna visar ofta gudstjänst-processioner, där svärdsguden Tyr (Tis-dag!) skymtar.

Vid bronsålderns slut stod havet ännu omkring 10 m högre än nu vid Östergötlands kust.

Kroksabeln, som funnits i Heda socken och skaftkantyxan, funnen i Vreta Klosters socken.

Sumar tittar på, när far ristar en bild på hällen.

Denna hällristning finns vid Ekenberg i Norrköping. Korgmakarna har gjort en docka av guden Tyr, som bärs i procession mellan solskepp. Därunder syns en man, som bär en bild av solen på sina uppsträckta armar.

5 Järnåldern

1. Hur länge har människor bott i Motala? Vi vet inget säkert om det. Många saker från yngre stenåldern har hittats här (st 2), men så länge varken gravar eller härdar blivit funna, vet man inte, om verktygens ägare bott här. De kan ha varit på fiske, jakt eller annan färd. Men det är också möjligt, att gravar och härdar blivit förstörda vid husbyggen, och när jordbrukare röjt sina åkrar. I V. Ny har flera gravar från yngre stenåldern påträffats, och det vore underligt, om det skulle vara ett tomrum just vid Motala, som utom Vättern hade god vattenled över Boren mot öster. Mark, lämplig för bebyggelse saknades ej heller (st 4).

Från bronsåldern har inga fynd gjorts i Motala men däremot både norr och söder om oss (V. N) . Bronsfynden är emellareid så fåtaliga (200 1 hela Östergötland, att det kan vara en tillfällighet, att ännu inga är kända från Motala.

Har vi verkligen haft stenålders- och kanske bronsåldersförfäder på platsen, så måtte dock deras efterkommande ha gett sig härifrån i början av järnåldern, då klimatet blev för besvärligt. Den förminskade befolkningen drog sig tillbaka till den egentliga slätten kring Tåkern där den efter några hundra år växte till igen, emigrerade en stor del söderut över Östersjön (=goternas utvandring). Andra sökte sig bl a norrut. Men det tycks ha gått långsamt. Här ger nämligen ortnamnen vittnesbörd om nybyggarnas utflyttning mot norr (se st 10).

Norr om Strömmen synes ingen ny fast bosättning ha funnits förrän i början på medeltiden, men söder om Strömmen och Boren spåras sådan redan under yngre järnåldern.(Vedemö, Vinnerstnd, Sjöikumla, Grepstad). Men namnet Motala är troligen lika gammalt som Götala och Götevi (st 9), d v s från äldre järnåldern. Det skulle betyda, att här fanns en blotplats, där folk från andra bygder offrade för god fiskelycka i ström och sjöar eller för lycklig färd genom forsarna och på den nyckfulla Vättern.

2. Närmaste minnesmärken från Järnåldern träffar vi på 1-1,5 km söder om Sjöikumla vägkors på skänningevägen. På sydslutningen av skogsåsarna Blankeberg (V om vägen) och Trillarebacken (Ö om vägen) finns gravhögar, låga ofta med ringformiga stensättningar (Blankeberg). På Trillarebackens sydslutning reser sig en tydlig domarring.

Domarringar anses vanligen utmärka kultplatser, mera sällan tingsplatser. Under medeltiden hölls ting i Sjökuöla möjligen här

Källan i västra landsvägskanten mitt emot domarringen anses ha varit offerkälla. (Delvis förstörd av vägbreddning och vätande djur.)

Ända in på 1800-talet trodde folk, att man kunde få bot mot sjukdomar, om man osedd kunde smyga sig till källan en natt när månen var i ny. Sedan man druckit, skulle ett mynt offras i källan.

Den förste markägaren som vågade rensa källans botten, fann många mynt från både 1800- och 1700-talen, men numera blir penningskörden dålig.

På Högera backe (Högarnas backe) finna flera gravkullar, den största lätt synlig. Backen passeras av vägen Sjökuöla V. Stenby - Hagebyhögn c:a 0,5 km V om järnvägen. En sägen berättar, att en dvärggubbe, stor som en åttaåring, bor inuti Högern backe. Visar han sig, blir det nödår.

En offerkälla lär ha funnits nära Vinnerstads kyrka.

Vid Anka kyrkskola står en tydlig domarring, och en offerkälla bör ha runnit fram vid nuvarande kyrkkullens fot. (Se även st 9)

I östervarvs by (4 km SÖ om Sjökuöla vägkors) påträffade man vid ett husbygge på 1890-talet det rikaste gravfyndet i hela Östergötland från äldre järnåldern (200-talet e.Kr.).

Det var en hövding, som jordats där i en ensam större gravhög. Ett horn av tunt glas med pålagda vita glastrådar och blå druvor, c:a 38 cm långt och format som ett vridet oxhorn, är det märkligaste fyndet. Från Rhenlandet i Romarriket. Köpmän därifrån besökte Sverige för att få fina bäver-, mård- och utterskinn mm) Spjutspetsar, ett tveeggat svärd och sköldbucklor av järn samt ett stort spänne av guld. och silver (att fästa ihop manteln med) tillhör också fyndet, som förvaras i Stockholm (Statens historiska museum) Ingenting finns nu att se på platsen.

Om Lundsbacken i Vallerstad (1,3 km NO kyrkan) se st 9.

Förslag till studieutflykter lämnas i III:9.

3. Sagan om Ragnar Lodbrok (Läseb. f folkskolan PU 5) hör samman med Bråbygden mellan Glan och Bråviken.

Efter nederlaget i Bråvalla slag (nära Ringstad NV om Norrköping) blev även Östergötland infogat i svearnas valde som det sista landskapet. I tre hundra år hade östgötarna spjärnat emot.

4. Järnåldern i Sverige

500 f.kr - kr. födelse	Förromersk tid	Äldre järnåldern	"Fimbulvintern" Kungshögs o. Alvastra grav4
kr.f- 400	Romersk järnålder		Goternas utvandring Östervarvsgraven
400-800	Äldre järnålder Yngre -"-	Folkvandringstiden	Vadstena (Motala) brakteaten. Sjökumla-Högerabacken
800-1000	Vikingatiden		Runstenarna

6 Vikingatiden.

1. Runatenarna berättar (st 8) , att även östgötarna for vida omkring, först i österväg (A:2), senare även mot väster och söder (8:6). Då ett tillfälle gavs att få strida mot svearna på Fyrisvall. (8:6), var många redo.

Det största östgöts-fyndet av vikingaskatter gjordes 1875 nära Ödeshög. Då hittades sju armringar av guld, andra smycken och kedjor av guld och silver samt över 300 st arabiska silvermynt. Den tyngsta armringen vägde 200 g. En fint utförd liten torshammare med halskedja, allt av förgyllt silver var också med. Bild S T F 1949:125, mynt s. 28.

I Motala är ett silverspänne funnet på nuvarande Engelfabrikernas område.

2. Vikingarnas väg mot havet. Det är troligt, att V. Östergötlands vikingar undvek Motala ström som båtled. Forsarna i Motala var långa (2-3 km) att dra skeppen förbi och alltför steniga och våldsamma för en forsfärd om våren (då härfärderna startade). Mellan Boren och Roxen fanns liknande forssträckor.

Svartån var en lämpligare farled. Tillflödet Skenaån var också tillräckligt vattenrikt vårar och regniga höstar. Ja, fråga är, om inte även skepp från Vättern tog den vägen.

Norr om V. Stenby k:a och fram mot S. Freberga har funnits en sjö, Kalven eller Kälven med avlopp mot Vättern (en bäck passerar ännu vid Norrstens vägport). 1 km SÖ om kyrkan

finns nu Tranberga mosse, som också varit en sjö men med avlopp mot Skenaån. Den som en vårdag sett den uppsvällda bäcken t.ex. mellan Varv och

Götala kan lätt föreställa sig att den burit Eivisels västgötska skepp. Kälvestenen (st 8:2) nu placerad nära "draget" mellan de båda sjöarna talar om att män från denna bygd, Öjvind och hans följeslagare, slöt sig till härtåget mot öster. (Se topogr. kartan ooh bldd 1:12 H = H 22)

Gårdsnamnet Skeppsta vid vadstenavägen kan betyda, att en båtled funnits där.

Från Roxen tog vikingarna säkerligen "kanalvägen" mot Slätbaken. Redan några kilometer Ö om Norsholm träffar man på en å, som genom sjön Asplingen rinner mot Slätbaken och mellanrummet är delvis ännu fyllt av sankmarker, som förr varit vattenrikare.

Man vet, att den båtleden användes under medeltiden. Det var genom sannkmarkerna, som biskop Brask skulle ha börjat ett kanalbygge (Araskens grav, st 29).

Söderköping var under medeltiden och vasatiden Östergötlands förnämsta hamnstad såsom omlastningsplats mellan större havsgående skepp och mindre båtar, som fraktade varorna till och från det inre av landskapet.

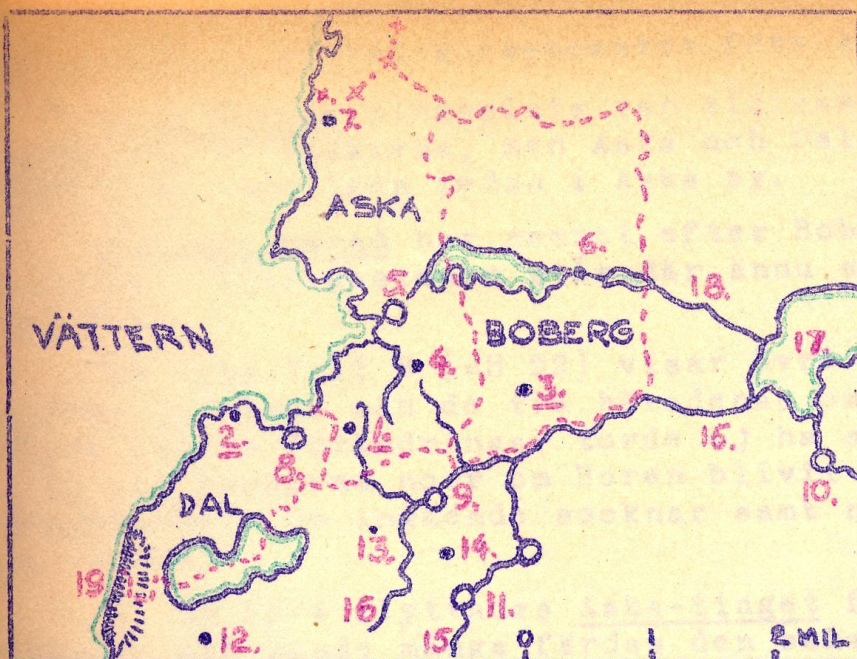
Härad och ting

1. På tingshuset i Motala (vid Centralstationen) står:

Aska, Dals och Bobergs härad

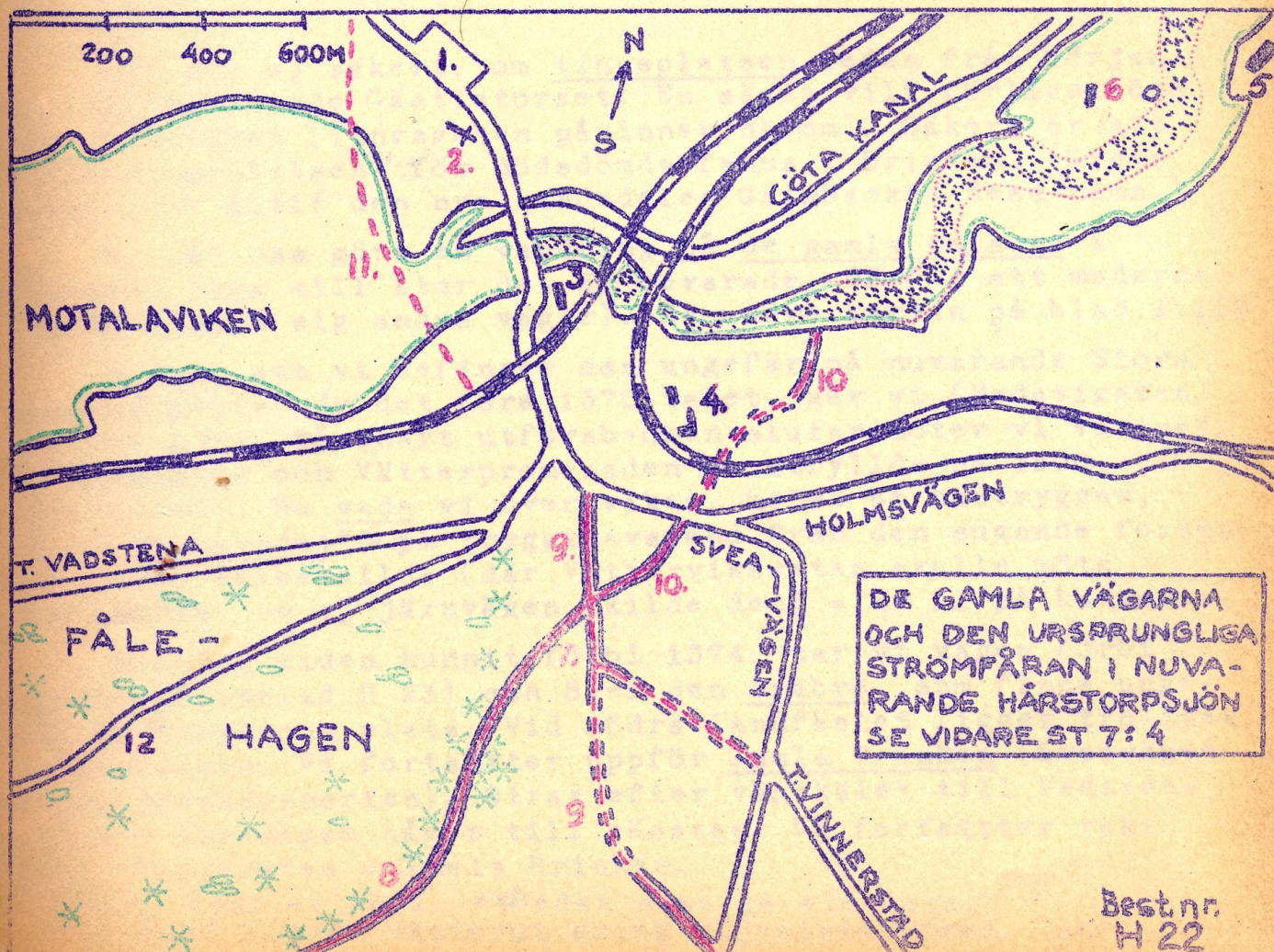
Häradet var en större bygd kring en gemensam tingsplats, där de fria männen ibland kallades samman. På tinget skulle brott mot lagarna bestraffas och tvister mellan män avgöras. Någon storbonde var häradshövding. Han var anförare vid försvar mot fiender som anföll bygden.

Aska härad har sitt namn efter Aska by (2 km S om Hagebyhöjna k:a eller 0,5 km S Aska jvgstn) Där finns en stor avplanad kulle, som troligen var själva tingshögen. Där bebyggelsen spred sig norrut, flyttades tingsplatsen till Sjökumla. Troligt är, att tinget hölls under bar himmel även där, förmodligen vid domarringen på sydsluttningen av Trillarebacken. (Domarringarna är flera än tingsplatserna. Oftast är de omgivna av gravfält. De har varit småbygdernas blotställen, Alltså sockencentra före kyrkorna. Ex st 3:2)

- 1 ASKA 2 NÄSSJA
- 3 BOBERG 4 SJÖKUMLA
- 5 MOTALA 6 BORENSBERG
- 7 MEDEVI 8 VADSTENA
- 9 SKÄNNINGE
- 10 LINKÖPING
- 11 MJÖLBY
- 12 RÖK 13 BJÄLBO
- 14 HÖGBY 15 SVARTÅN
- 16 SKENA-ÅN 17 ROXEN
- 18 MOTALA STRÖM
- 19 OMBERG

ASKÅ, DALS OCH BOBERGS HÄRADER

DE GAMLA VÄGARNA
OCH DEN URSPRUNGLIGA
STRÖMFÅRAN I NUVA-
RANDE HÄRSTORPSJÖN
SE VIDARE ST 7: 4

Dals Härade tingsplats var tidigast vid Näsjas väldiga domarring NV Vadstena, men Aska och Dal hade sedan gemensamt ting, troligen redan i Aska by.

Bobergs härad har namnet efter Bobergs gård (1 km S Fornåsa .
Bobergsstenen står där ännu som ett minnesmärke. (st 8:5)

På blad I:12 B (-H 22) visar övre kartan bl a tingsplatsernas läge och de tre häradernas omfattning i nyare tid. Några större förändringar torde ej ha skett sedan 1000-talet utom att bygderna norr om Boren blivit mera bebyggda och avgränsade. (Om ingående socknar samt nutida storkommuner se st 7:4)

2. År 1314 flyttades Aska-tinget från Sjökulma till Motala. Dit kunde många färdas den bekvämare sjövägen. Vid Strömmen hade vattendrivna kvarnar kommit igång, och Motala hade blivit en mera betydande plats, som man ofta hade ärende till.

Man vet ej säkert, om tingsplatsen redan från början var vid nuvarande Gästistorget. En sägen vill förlägga den uppe i Brinken (Tingsgatan påminner härom). Säkert är att avrättningsplatsen*) för dödsdömda fanns i Brinken. (Grannskapet har givit den nya stadsdelen Galgbacken dess namn.)

3. Låt oss göra en vandring på de gamla vägarna i Brinken! (som till stor del är bevarade, därför att moderna trafiken sökt sig andra vägar). Se undre kartan på blad I:12B

Antag, att vi befinner oss ungefär på nuvarande Stora torgets plats' Är det före 1370-talet, går vi (Medevigatan) ner mot sjön. Så snart utförsbacken slutar, möter vi vattnet. (Stadsparken och Vätterpromenaden är utfyllda på 1800 - 1900-talet). Nu vada vi över viken, helst på hästryggar längst Stenavadet **) på tryggt avstånd från den sugande forsen och landa välbehållna (där Vätterviksgatan skulle möta Abelsgatan, om ej järnvägen skilde dem) = nr 11 på kartan.

Men har tiden hunnit förbi 1374, tar vi vägen förbi kyrkan (Bildblad H 23) och över den träbro, som finns ungefär på Storbrons plats. Vid södra landfästet ligger troligen tingsplatsen. Vi fortsätter uppför Gamla Brinken (Sveavägen genom järnvägsporten). Strax efter vägskälet till Vadstena svänger Sveavägen något till vänster. Vi, fortsätter rakt fram. Fogdegatan = Gamla Brinken.

*) Använd ännu år 1831. **) Sedan namn på ett torp. Nu området längre västerut kring oljecisternerna.

C:a 200 m upp i backen kommer Djupgatan snett bakifrån vänster (nr 10) och sluter sig till vår väg. Vi befinner oss nu vid **Nedre Snippen** (=nr 7). Vägen är i fortsättningen ibland nedskuren i marken, och längre upp har ett grustag fördärvat den ursprungliga vägen, så att vi måste göra en sväng åt höger, innan vi kommer på plan mark. Men vi håller sedan genast till vänster, nära grusgropens rand. Fortsättningen på vår Skänningeväg är nu delvis försvunnen (nr 9), men om vi följer Landsborgsgatan söderut, träffar vi (1957) på det sista stycket, som för oss ut på nya Skänningevägen (mitt för Sveavägen nr 77).

Vi vänder tillbaka till Skogalundsgatan och följer den västerut genom den nya bebyggelsen på Galgbacken, tills vi träffar på skogskanten av Fålehagen. Här svänger en gammal väg från sydväst längs skogsbrynet. Det är **den äldsta Vadstennvägen** (nr 8), som vi träffat på. Vi följer den åt norr, utför backen. Snart är vi tillbaka till Nedre Snippen. (Sista biten av vägen är nästan igenvallad. Strax före de sista stugorna fanns en liten sluttande åker nedanför en ladugård. Det har varit galgbacken.)

Vid Snippen tar vi **Kvarnvägen** (=Djupgatan = nr 10-, som snart korsar Sveavägen men som sedan blivit bruten av järnvägs- och sjukhemsbyggen, men förut ledde) ned till Strömmen,

(sista biten = nuv. Nykvarnsgatan), där gårdarna och kvarnarna i Motala by låta på ömse sidor om vattnet. Kanske måste vi bära våra säckar på ryggen över spängerna till en kvarn på andra sidan för att inte behöva vänta för länge på vår tur att mala.

Mellanvägen till Vadstena. Nuvarande Vadstenavägen har tillkommit under 1800-talet. En tredje väg anlades under 1800-talet snett genoas Fålehagen. Denna mellanväg" (nr 12) är fortfarande fullt farbar. Strax efter utsiktspunkten på asens krön kommer "gammelvägen" från vänster, och nedanför backen vid S Freberga träffar man den nya riksvägen.

Det var den branta backen i Gamla Brinken, som var för svår för hästar och oxar framför de tunga kvarnlassen. En tid efter mellanvägens tillkomst byggdes Nya Brinken (=Sveavägen) av samma orsak.

Nummerförteckning till "De gamla vägarn
. (Nedre kartan på.blad I:12B a H 22)

1. St. Torget	5. Charlottenborg	9. <i>Gamla Brinken</i>
2. <i>Kyrkan</i>	6. <i>Hårstorp</i>	10. <i>Djupgatan</i>
3. Gästis	7. <i>Nedre Snippen</i>	11. <i>Stenavadet</i>
4. Södra folkskolan	8. <i>Gamla Vadstenavägen</i>	12. Mellersta Vadstenavägen,
- (Kursiva=medeltida byggnader och vägar)

Häradenas omfattning. Aska härad omfattar de 10 socknarna V.Ny, Motala, Vinnerstad, Ask, Varv och Styra, V. Stenby, Hagebyhöga, Fivelstad och Orlunda. (Nuvarande Aska storkommun består av Varv och Styra, V Stenby, Hagebyhöga, Fivelstad och Orlunda. Av de övriga har Motala s:n och Vinnerstad inkorporerats med Motala stad. Ask tillhör Bobergs storkommun och V Ny tillhör Godegårds storkommun.)

Bobergs härad omfattar de 9 socknarna Klockrike, Brunneby, Kristberg (= nuv. storkommunen Borensberg) samt Ekebyborna, Lönsås, Älvestad, Skeppsås, Vallerstad och Fornåsa. (De 6 sista bilda nu Bobergs storkommun, dit även Ask och Normlösa hör)

Dals härad omfattar de 8 socknarna Strå, S:t Per (=Vadstena landskommun). Näsja, Örberga, Herrestad, Källstad, Rogslösa och Väversunda. (= Nuv. storkommunen Östgöta-Dal utom S:t Per, som inkorporerats med Vadstena.)

Förr måste varje stad ha sin egen domstol (särskild stadslag), men nu är det endast så pass stora städer som Motala som har egen rådhusrätt med borgmästaren som domare. De mindre städerna Skänninge och Vadstena får numera sina rättsärenden avgjorda i häradsrätten i Motala tingshus, där häradshövdingen är domare. (Även Godegård och Tjällmo hör nu till denna domsaga)

Innan nya tingshuset byggdes i Motala år 1910 användes gamla tingshuset vid Gästistorget (Se även st 36:2 - 3. Boberg hade eget tingshus i Borensberg (Nu =annexet till Gästis där)

5. Ur Östgötalagen.

"Gånge hatt till och huva ifrån". De orden är hämtade ur den gamla Östgötalagen. Men den äldsta helt upptecknade och bevarad lagen är från år 1290. Då hade Birger jarl redan hunnit få arvsbudet ändrat. Hans namn skymtar även i andra

sammanhang. Ex. "Nu må man ej (själv) giva sig till träl ty det tog Birger jarl bort". Men en stor del av lagbuden står kvar i sin gamla form. Så troligen dessa;

"Alla äga björn jaga, ty han är övermakt. Alla de som komma till skallet, medan han rör en fot, de äga sin lott i björnen." "Nu skall varje bonde hava tre famnar vargnät. Har han ej nät, så böte tre örar. Sedan skall tagas två män i varje socken, de som budkavle skola uppskära. Kommer ej en bonde från varje gård, så böte tre örar. Nu säger bonde, att han har ej fått skallbud eller han hade förfall. Då beviser han med tvenne mans ed och han själv som tredje, att han hade laga förfall eller att han fick vare sig bud eller budkavle." "Nu skola alla gärdesgårdar vara fullgoda före helga torsdag (m Kristi himmelfärdsdag). Nu är det giltig gärdesgård, som bär en man med alla stridsvapen och är så hög, att en karl av vanlig längd når marken på andra sidan med en alnslång käpp.---Nu skall man sätta grind i sitt led så att den går inåt gårdet och ej ifrån. Sätter man grind annorlunda, då böte sex örer och gälde skadan."

(Se vidare Lindell-Alfons, I Östergötland s. 23 ff)

Runorna

Omkring 250 runstenar är kända i Östergötland.

1. Den äldsta runinskriften finns på de s. k. guldbrakeatern. Det är hängsmycken, stora som en tvåkrona, gjorda av tunn guldplåt, som pressats mot en stamp. (Jämför sigill. Runorna är därför spegelvända.) Ett stort människohuvud och en fågel, över en häst är omgivna av det äldsta runalfabetets 24 runor. Det är Oden och hans attribut. Smyckena har burits som skydd mot olycka och ond trolldom. De är troligen från 500-talet e. Kr.

Vadstena-brakteaten. Den första brakteaten hittades i Vadstena (1774) men stals från Statens Historiska Museum (1938). En annan likadan men skadad upptäcktes i Motala (1906) utmed järnvägen norrut från Motala C.

2. På V. Stenby kyrkogård står en runsten, den s. k. **Kälvestenen**, som låg inmurad i kyrkans vägg till 938. Den hör till de äldsta runstenarna (800--talet) och är ristad med samma slags runor som Rökstenens något olika den yngre runradens 16 tecken

Där står (med början på stenens bredsida,
nedtill på vänstra raden);

Detta har tolkats som

Stikur karbi kuolp
aft Auint sunu sin sa fial ausr
tsy aiuisl iukikr fap
auk Riiulfr

Stig (Stygg) gjorde kumlet
efter Öjvind, sonen sin
som föll österut
med Eivisel. Viking
och Riulf gjorde (stenen)

Västgöten Eivisel (omtalad å en runsten i Sparlösa mellan Lidköping och Trollhättan var anförare för ett vikingatåg till Ryssland, där även östgötar var med. Öjvind Stigsson stupade där borta.

3. Rökstenen. (Uppställd vid Röks kyrka söder om Tåkern' Den har den längsta kända ristningen i hela världen (Bild Läseb. f.f. 3)

Endast början och vissa andra partier är säkert tolkade. Det övriga är ett slags chifferskrift. (Försök till hel tolkning, se Lindell-Alfons: I Östergötland)

Början lyder; " Efter Vämod stå dessa runor. Och fadern Varin ristade dem efter döde sonen".

Raderna; Thiaudrikr (=Tjodrik) den dristige rådde över Reidhavets kust.

På gotiske gångarn märingars herre nu sitter rustad, skölden i rem.

är troligen en strof ur en på 800-talet känd dikt om östgoternas konung Teoderik. Östgötarna kände samband med de längdsedan utvandrade fränderna och älskade att höra om deras bragder i sydligare länder.

Man tror Varin kände sig för gammal och svag att själv ta en hederlig blodshämnd för sonens död. Genom stenen ville han egga senare släktled att utföra hämnden.

4. Stenen i Vinnerstads kyrka hittades på 1940-talet på kyrkogården. Den har lättlästa yngre runor och vackra slingor men är skadad. Där står;

".....reste sten denna efter Åsa, moder sin." Det var ovanligt, att en sten restes till en kvinnas minne.

5. Bobergsstenen, från 800-talet har dubbel manshöjd och står strax söder om Bobergs gård (nära Fornåsa) vid vägen mot Skeppsås.

"Ingvar satte stenen."

är hela inskriften. Den står troligen kvar på sin ursprungliga plats, vilket är ovanligt i Östergötland.

6. Högbysten är ristad omkring år 1000. Den kom på nytt i dagen, när den gamla kyrkan i Högby (mellan Skänninge och Mjölby) revs (1874) och står nu på dennas plats. Nästan dubbelt manshög.

På baksidan står: Torgärd reste denna sten efter Assur, sin morbroder. Han ändades österut i Grekland.

På framsidan står den stora ristningen. Den börjar vid huvudet.

Gode bonden Gulle
gavs fem söner.
Föll vid Fyris
orädde Asmund.
Aseur ändades
österut i Grekland.
Vart på Holmen
Halvdan dräpt.
Kåre vara, (det) vid Dundee
ock död är Boe.

Söner fick Gulle,
en god bonde, fem.
Vid Fyris föll Åsmund
den orädde kämpan.
Assur omkom*
i öster i Grekland.
Halvdan blev
på Bornholm dräpt,
Kåre dog.....,
död är ock Boe.
(Friare tolkning)

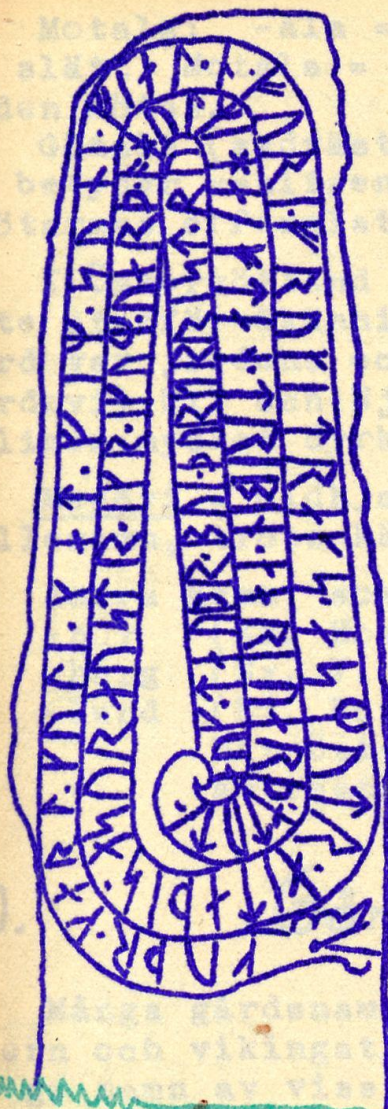
Högby-stenen ger ett levande vittnesbörd om vikingatidens brusande liv och svåra manspillan. Av fem bondesöner föll fyra i strid, två eller tre av dem som vikingar och en i slaget på Fyrisvall i slutet av 900-talet mellan Uppsala-konungen Erik Segersäll och hans landkrävande motståndare. (STF a. 63 1946). Om Halvdan slutade på Bornholm eller i holmgång mot en övermäktig motståndare är ovisst. Dundee Skottland är även osäkert. Boe blev hemmabonde, men slutligen synes en syster till de fem bröderna ha ärvt gården, eftersom Gulles dotterdotter Torgärd blev den som lät resa sinnesstenen.

Genom sin storlek och placering är högbysten, det ståtligaste minnesmärket över vikingatiden.

7. Bjälbostensrna.

Vänstra stenen (med början nedtill på högra slingan TRIKIAR (drärngar?) reste sten denna efter Grep sin gillesbroder. Love ristade dessa runor åt Jaddes? Söner.

Högra stenen (med början nedtill på vänstra slingan) Ingvald reste sten denna efter Styvjald, broder sin, HALKUPsAN on Spjalbude. (Iringen:) En enig ande.

YNDR · YTR · YNN · YTT · YIY · YNTI
 GUPR · GULIGAT
 GODE · GULLE FICK · SÖNEI

YIT · Y · YNRI · YRNYITR · YH ·
 FIAL · I · E
 FÖLL · VID · FYRIS · -ORÄDDE

YHYNT · YIT · YDIH · YHNR
 ASMUTR
 ÅSMUND · ÄNDADES · ASSUR

YHTR · I · YRIYNY · YTRP
 AUSTR
 ÖSTERUT · I · GREKLAND · VART

YNYI · YIT · YTT · YRIBIT ·
 OHULMI
 PÄ · HOLMEN · HALVDAN · DRÄPT

YTRI · YTRP · YNTI · YNY
 KARI
 KÅRE · VID · DUNDEE OCK

YNT · BNI · YNRYR · RYTI · YTT ·

ÖD(ÄR) BOE · TORGÄRD

YTT · YIT · YHNR · YIT · YNDR · BRÄNR

Högby-stenen

9 Ortsnamn berättar

Motala: -ala = offerplats, mot- = möte (mellan skog och slätt) Motala = offerplatsen, där slätten och skogsbygden mötas.

Götala (sydväst Varvs k:a) och Götevi (sydöst Varvs k:a) -vi betyder vanligen också offerplats, Götala och Götevi= götarnas offerplatser.

I Östergötland finns flera Ullevi och Mjärdevi (de närmaste utanför Skänninge) Ull var jaktens och idrottens gud (han efterträdde svärdsuden Tyr (tisdagsguden). Ullevi är ett passande namn på en idrottsplats, ex. i Göteborg.) Njord var jordens och vindarnas gudinna. (Njardavi blev Mjärdevi) Ull och Njord var äldre än Oden, Tor och Frej och tydligen mycket dyrkade i Östergötland.

Medevi = midhja-vidh = mitt på skogen. Således ej offerställenamn trots källorna.

Andra namn, som kan betyda offerplats (om de är gamla):

- hov (Ex. Hova k: a vid Tåkern) i
- harg (Ex. V. Harg sydöst Mjölby. Harge (Medevi-Askersund)
- lund (Ex. Lundsbacken mellan Varv och Vallerstad, som har Östergötlands ståtligaste gravfält med rader av resta stenar.)

10. Gårdsnamnens ålder:

Många gårdsnamn på östgötaslätten härstammar från järnåldern och vikingatiden. Under en tid kunde det vara moderat att ge namn av viss typ åt nyodlade gårdar och under en följande tid blev en annan typ modern. Men gårdarna fick behålla sina namn. Därigenom kan man se var äldre järnåldersbebyggelsen fanns och hur den senare bredd ut sig. Men man måste veta, att namnet fanns (skrivet i gamla handlingar) redan under medeltiden, annars, kan man bli missledd. Ibland kan nämligen någon gård ganska nyligen ha fått sitt namn, som liknar de äkta tusenåriga gårdsnamnen. (Småställen och villor har ofta sådana "oäkta" namn, särskilt på -hem).

Från äldre järnåldern är:

-inge - namnen Ex. Skänninge, Rustninge vid Medevi)

Från Järnåldern är också namn, som slutar på:

-lösa, -tuna, -hem, -höga

Vedemö har hetat Vidheme, där ved = skog som i Holaveden, Tiveden, Medevi.

-höga talar

om gravkullar eller naturliga kullar (Hagebyhöga)

-sta(d)= boplats, gård. Den förste ägarens namn står ofta först. Ex. Vinnerstad, Grepstad (söder om Sjöku^om^ola. En Grep nämnes på en av runstenarna vid Bjälbo k:a), Fågelsta och Skeppsta (vid Vadstena-vägen. Inga äkta -stad-namn finns norr om Strömmen (Motala - Roxen)

Prån vikingatiden är troligen de äkta namnen på:

-by som då betydde en enstaka gård. Ex. söder om Motala: Sörby, Nyckelby, Varby. Men bynamnen norr om Strömmen är troligen alla oäkta. Karlsby,

Askareby, Ervasteby och Kårsby har hetat Karlsbygd osv (där bygd = nybygge) och de är från början av medeltiden liksom följande namntyper:

- **torp** större gårdar, e j små torpställen). När vikinga-
- **hult** tågen tog slut, fanns det ej plats hemma för
- **säter** alla de vuxna söner. Då kom dessa nybyggen till
- **bo(da)** var först en fäbod med sommarbostads men
- **säter** var i Östergötland troligen en ej så avlägsen utmarksäng med hölada.

Ex. Bergsäter, Dysäter, Torvsäter, Säter, St. Habbo, Björketorp, Kolmetorp, Kartorp, Staffanstorp, Karshult.

Trädnamn visar att lövskogen har haft större utbredning förr: Ex. Alma, Elmtomta, Ask, Aska, Askareby, Askebäck och Äskeberga (alm och ask) Hässleby och Hassla (hassel); lindenäs (lind)

Ortnamnskartor, visande spridningen i Ö. av typerna -inge, -stad, -by, -torp och -bod finns i Lagerstedt m fl: Östergötland. (sid. 136)

11 Östergötland blir kristet land.

Vi känner ingen, som kallas Östergötlands apostel. Ingenting är känt om hur eller varifrån kristendomen kom hit, men det har skett under 1000-talet. Säkerligen har hedniskt och kristet, blotställen och kyrkor en lång tid funnits vid sidan av varandra.

An del kyrkor (ex. Ask och Vinnerstad) byggdes på eller invid hedniska samlingsplatser, medan andra kyrkor (ex. Kälvestena och Stens, se st 15) uppfördes på något avstånd från offerkälla, domarring och gravfält vid Sjökuila och Högera backe (st 5:2) I de förstnämnda bygderna har man troligen redan allmänt övergått till kristendomen, men i de senare måste man ta hänsyn till de bönder, som ännu höll fast vid hedendomen.

Av 1000-talets runstenar har många inga spår av kristet inflytande. Men den stora Högby-stenen och ena Bjälbo-stenen har ett kors. Stenen i Vinnerstads k:a har troligen varit gavelhäll i en kristen gravkista. Det var tydligen modernt med ovanjordiska gravkistor, där de uppskjutande höga gavlarna hade prydnadsslingor i runstensstil. Vid Hovs och Bjälbo kyrkor har man funnit många sådana.

Före år 1100 är Östergötland helt kristnat.

12. Folke Filbyter.

Sägnen utpekar Folke Filbyter som folkungaättens stamfader, och därför är han huvudfiguren på Folkunge-brunnen i Linköping.

Folke Filbyter är den siste hedningen bland Östergötlands storbönder. Nu är han gammal. Klädd i en utsliten vadmalskappa rider han på sin sämsta häst landet runt för att söka efter sin försvunne sonson, som är den enda varelse han hållit av. Sönerna har svikit, och Folke satte sitt hopp till sonsonen. Men före sin död hade den lilles fader lämnat honom i en vandrars-prästs vård.

Det är författaren Verner von Heidenstams diktarfantasi, som har gett sägengestalten liv och verklighet. (I Folkunge trädet del 1) Därför sitter Folke Filbyter också i Övralids hall. Carl Milles skänkte gipsmodellen som tack för vad diktaren givit honom.

13 En östgöte blir konung

Ett stycke in på 1100-talet valdes Sverker, en storbonde från Alvastra till konung. Han förblev det i omkring 25 år innan han en juldagemorgon på väg till julottan i V. Tollstads k:a blev dräpt av sin körsven. Troligen var mördaren lejd av Sverkers medtävlare om kronan. Men under Sverkers kungsår hade flera viktiga händelser skett, mest i Östergötland.

Sverker gynnade kyrkan. Den nordiske ärkebiskopen i Lund var nära vän till Bernhard av Clairvaux, cistercienser-ordens ledare. Alvastra-klostret blev det första i Sverige (1145) och det byggdes på mark som skänktes av kungaparet. Kungs gården var klostrets granne.

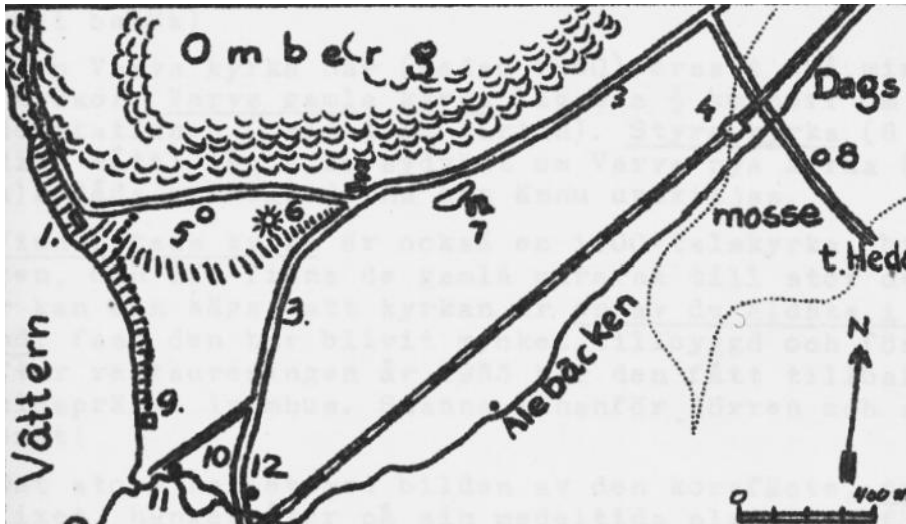
När nunneklostren Vreta och Askeby i Östergötland senare kom till, blev en av Sverkers döttrar abbedissa i det första.

Linköpingsbiskopen var Sverkers vän. Omkring 1150 stod den första domkyrkan färdig. Då hölls ett kyrkomöte i Linköping. Påvens sändebud kom dit, och meningen var att Sverige liksom förut Norge skulle få en egen ärkebiskop. Sverker tänkte sig troligen Linköping som hans säte, men svearna blev upproriska, och saken fick vila. Sverige åtog sig att betala Peterspenningen till påven. Efter hemkomsten till Rom blev sändebudet snart vald till påve. (Han var den ende påve, som besökt Sverige)

När Uppsala senare fick sin ärkebiskop, blev en (engelskfödd) munk från Alvastra den förste innehavaren av ämbetet.

I4. Sverkerminnen i Alvastra.

Se S T F:s Resehandbok Östergötland (1956 åra uppl. 235 ff) Och Årsskriften 1942 s. 137 ff.

Nutida:

1. Strand
2. Turisthotell
3. Riksvägen
4. Alvastra järnvägsstation

Medeltida:

5. Sverkergården
6. Galgbacken

7. Klostret
8. Stenåldersbyn (träskbyn)
9. Sverkerkapellet
10. Medeltidens vägsträckning
11. Munkarnas kvarn
12. Den (felplacerade) minnesstenen.

De äldsta kyrkorna.

De äldsta kyrkorna byggdes av trä. Redan på 1100-talet började man uppföra stenkyrkor. I Östergötland användes oftast kalksten, som är lätt att bryta och mura. (Teglet blev känt först på 1200-talet)

Landskyrkorna var små men flera än nu. Västra Stenby gamla kyrka, som förr hette Kälvesten, var endast 5,5 m bred och 17 m långs, tornet inte räknat. Den äldsta bevarade träkyrkan i Östergötland är från år 1300 (Tidersrum)

Västerut låg en annan, Stens kyrka (vid S i norra namnet Sten på topografiska kartan. Storlek 5,5 x 15 m, tornlös). Stens kyrkplats kan ännu utskiljas genom gravstenar och grundlämningar. År 1812 var båda kyrkorna rivna och den nya V. Stenby kyrka uppförd invid det gamla tornet. Detta har liksom andra försvarstorn en mycket trång trappa i muren. (Värt ett besök)

Även Varvs kyrka har (sedan 1860) ersatt två mindre äldre kyrkor. Varvs gamla kyrka låg ca 0,5 km norr om nuvarande stationen (vid kyrktecknet på kartan på kartan). Styra kyrka (6 x 17m utvändigt mått) låg 2 km sydväst om Varvs nya kyrka (nära Götala). Båda kyrkogårdarna kan ännu urskiljas.

Vinnerstads kyrka är också en 1100-talskyrka, byggd av kalksten, och här finns de gamla murarna till stor del kvar. Därför kan man säga, att kyrkan är en av de äldsta i Östergötland fast den har blivit mycket tillbyggd och förändrad. Men efter restaureringen år 1953 har den fått tillbaka sin medeltidsprägel inomhus. Stanna innanför dörren och se mot koret!

Det stora korset med bilden av den korsfäste, triumfkrucifix hänger åter på sin medeltida plats framför altaret. (1300-tal) På var sin sida av långhuset har uppsatta ett par små, träskulpturer (som väl en gång haft sin plats vid altaret): En Maria-bild och en bild av Sankt Mikael trampande på draken 1200-t.). Altarskåpet (1400-t. är troligen gjort i Lybeek. På valven syna rester av en del målningar (1400-t.) som varit gömda under kalkfärg och murbruk i c:a 400 år. En madonnabild kan urskiljas. Man har ej velat "bättra på" vare sig dessa murmålningar eller de förut nämnda bilderna. De är mera äkta i sitt nuvarande skick.

Dopfunten (stenen) är troligen lika gammal som kyrkan och är en av de märkligaste å sitt slag.

Även tornet (4) uppfördes under medeltiden. Det har en trappa inuti muren (liksom V. Stenby). Tornet stod ej i förbindelse med kyrkan, utan man använde fortfarande den gamla sidoingången, som försågs med ett vapenhus (5). Tornet var troligen ett fästningsbygge för trakten. Klockorna hängde i en särskild klockstapel av trä. Först på 1700-talet sattes de upp i tornet. Då gjordes också öppning i muren mellan tornet och kyrkan.

VINNERSTADS KYRKA

grundritning av 1100-talskyrkan
och
konturerna av nuvarande kyrkan.

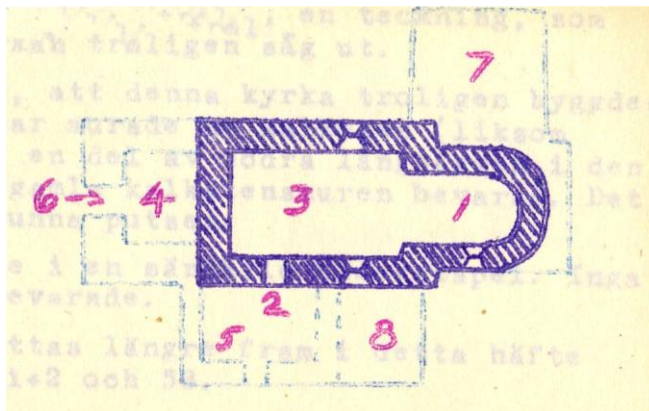
1100-talets:

1.kor 2. ingång 3. långhus

Nuvarande:

4. torn 5. orgelläktare

6. ingång 7. sakristia 9. korsarm.

Den nuvarande korsarmen (där dopfunten står) byggdes till på 1890-talet. Det forna vapenhuset (5) är nu orgelläktare. Den gamla kyrkans södra yttermur (mellan 3 och 5 + 8) togs bort på 1890-talet.

Ett häfte med bilder och utförligare upplysningar om Vinnerstads kyrka torde kunna erhållas hos kyrkvaktmästare, Ett par km öster om Vinnerstad ligger kyrkan i Ask. Den är också från 1100-talet och här är det yttre av byggnaden nästan oförändrat sedan den byggdes. Den halvrunda korabsiden (som fanns på de gamla kyrkorna, t. ex Vinnerstad och Motala) är bevarad. Tornet har en ovanlig placering över långhusets östra del vid koret. Så var det på de äldsta kyrkorna i Sigtuna. Rundbågstilen i det inre för tankarna till domkyrkan i Lund.

Valvmålningarna är från 1400-talet.

Mer än 50 av Östergötlands nuvarande kyrkor är helt eller delvis från 1100-talet. (Se kartR i S T F 1942 sidan 223)

Om Bjälbo kyrkn, se st 17

16. Motala kyrka

Förr visste man inte säkert, hur gammal Motala kyrka är. Men vid restaureringen år 1952 upptäcktes under den nuvarande kyrkans golv grundmurarna av en liten kyrka med samma mått som de gamla småkyrkorna närmast söder om staden.

På blad I:25B (H aa) finns en skiss över den gamla och den nuvarande kyrkans grunder samt en teckning, som visar, hur den gamla kyrkan troligen såg ut.

De sakkuninga säger, att denna kyrka troligen byggdes omkring 1200. Väggarna var murade av kalksten (liksom i 1100-talets kyrkor). I en del av södra långväggen i den nuvarande kyrkan är den gamla kalkstensmuren bevarad. Det syns utifrån genom den tunna putsen.

Kyrkklockorna hängde i en särskild klockstapel. Inga medeltida bilder finns bevarade.

Mera om kyrkan berättas längre fram i detta häfte (Blad H 58 B) i st 58: 1+2 och 58.

17 Folkungaättens Bjälbo

1. Säggen utpekar Folke Filbyter som folkungarnas stamfader (st 12) Moderna historiker anser att Bjälboätten egentligen inte alls borde kallas folkungar. Men med stöd av Folkungabrunnen i Linköping och Heidenstams diktning kommer vi östgötar nog att fortfarande kalla Birger jarls släkt för folkungarna.

Birger Brosa till Bjälbo är den förste säkert kände medlemmen av ätten. Han var Birger jarls farbror och själv den förste, som kallades jarl i Sverige. En mäktig man måste han ha varit, ty han fortfor att vara jarl, fastän en ny kungaätt kom till makten. "Men när Abbot Gerhard i Alvastra ser på mig, darrar jag", sade han en gång.

Bjälbo kyrkas starka fästningstorn byggdes omkring år 1180 av Birger Brosa. I tornet finns 8 rum, fördelade på 4 våningar. Dessa har varit "skyddsrum" för Bjälboättens hustrur och barn, när fienden hotat bygden. Av eldstäder finns inga spår. Det var kallt men tryggt i tornet. Objudna gäster måste först ta sig in i själva kyrkan (Senare ombyggd och förstörad) ty tornet hade ännu ingen direkt ytterport, och sedan uppför de trånga murtrapporna. Och alla väpnade män tog folkungarna ej med sig på sina färder.

Säggen berättar, att Ingrid Ylva (Birger jarls mor) trollade fram beväpnade män genom att skaka ett trasigt bolster genom torngluggarna och samtidigt säga: "Häst och kär (karl) av var eveli fjär!"

I Svenskarna och deras hövdingars del. I (kaps Birger jarl) finns en skildring av Bjälbo stormansgård i vardag och fest.

2. Motala gårdar i folkungaägo. I slutet av 1300-talet skänkte kung Magnus Eriksson större delen av Motala by samt Kårsby till det nya klostret i Vadstena, Men hur de hade kommit i kungens ägo, vet man ej. Hans far, hertig Erik, vistades hösten 1307 på Hårstamp och undertecknade där en ännu bevarad handling. Det var året efter Håtunalekens medan kung Birger ännu satt fången i Nyköping. Kanske Hårstorp sedan nu tillhörde någon av dem.

18 Skänninge

1 Skänninge är en av Sveriges äldsta städer. Det låg i en av landets folkrikaste bygder. Skenaån var en gång så vattenrike att den kurade användas för fraktfart ut till Svartån och vidare mot havet. De nyvalda kungarnas Eriksgata gick genorm Skänninge. Staden upplevde sin storhetstid medan folkungarna regerade i Sverige. Den gynnades av dem, ty den var närmaste stad till Bjällbo.

De tyska köpmän och hantverkare som Birger Jarl lockade hit blev snart så rika, att staden kunde bygga Vårfrukyrkan redan före år 1300. Den var då nästan lika stor som den äldre domkyrkan i Linköping De två små kyrkorna som redan fanns i staden likson krympte bredvid sin väldiga granne.

Skänninge tävlade även med Linköping om att vara Östergötlands kyrkliga huvudort på annat sätt. Dominikanerna byggde ett av sina två första kloster i Sverige just i Skänninge 1237 på Munkgärdet N. Ö. om staden. Det var dessa munkar som förde tegelbyggnadskonsten till Sverige. Omkring 50 år senare stod Sankta Ingrids nunnekloster färdigt N.V. om staden. (Klosterområdet är bevarat som park med murrester synliga) Det tillhörde också dominikanerna och blev ett av landets rikaste.

Hundra år efter Linköpings kyrkomöte (st 13) var det tid för ett nytt stormöte, och detta hölls i Skänninge (1248) i Birger Jarls närvaror. Där beslöts bl a att celibatet (prästernas ogifta stånd) skulle gälla i Sverige.

2. Under 1400-talet växte Vadstena upp kring sitt, kloster till en svår konkurrent för Skänninge. Folkungarnas tid var slut Med reformationen försvann klosterna. Gustav Vasa byggde slottet och gynnade Vadstena. Till slut tog han stadsrättigheterna från Skänninge och befallde borgaria att flytta till Vadstena.

Johan III förnyade visserligen stadsrättigheterna, men Skänninge hade härjats så svårt av eldsvådor och krig (st 30 och 33), att det aldrig repade sig riktigt igen.

19 Kloster i Östergötland

	<u>Munkkloster:</u>	<u>Nunnekloster:</u>
<u>Cisterciensorden:</u> (Bernhardinorden)	Alvastra (Grundat 1143) (Se st 13)	Vreta (1162) */ Askeby (12 km Ö Linköping. 1100- talets slut)
<u>Franciskanorden:</u> (Gråbröder)	Söderköping (1235) Linköping (M. Ladulås tid)	
<u>Dominikanorden:</u> (Svartbröder)	Skänninge (1237) (st 18)	Skänninge (1282) S:a Ingrida (st 18)
<u>Birgittinorden:</u>	Vadstena..... (1369, färdigt omkr. 1430) (st 21)	
Johannitorden eller Franciskanorden	Krokek (1400-talet) (Vårfruklostret) Vid landskapsgränsen på Kolmården till de resandes tjänst. Jfr Ramundeboda på Tiveden och S:t Bernhard.	

Vreta var provisoriskt nunnekloster redan från omkr 1120. "Tiggarmunkarna" (grå- och svartbröder) byggde alltid i de större städerna, dels för att få gåvor, dels för att missionera. Deras kyrkor var öppna för allmänheten. Det märks att Norrköping ännu var en obetydlig stad. Söderköping, Skänninge och Linköping kom före.

I Svenska Turistföreningens "historiska årgångar" finns mycket av intresse för ämnet, både bilder och text.

Alla kloster i Sverige, karta STF 1947 s 113. [Francisk. o. dominik. särskilda](#) 1951 s. 125

Alvastra: 1942 s.137- Goda bilder fr. nutida eist.-kl. s.153

Vreta: 1942 s. 53 Ask: 1942 s. 191® Söderköpings och Skänninge.. 1951 s. 73- och s. 77:Vadstena: 1947- s, 20-37 o. 51.54. 1938 s. 59-82, 7379.

Sägner om Birgitta

1 Bengt Ingman och Sigrid den fagra. I den här använda, äldsta kända formen av sägnen upptecknad i Vadstena kloster på 1400-talet) kallas herr Bengts broder för konung.

Senare blir han Birger Jarl. (Se vidare inledningen till st.21

Bengt lagman tog till hustru den ädlaste och fagrade jungfru som hette Sigrid,, född av en god men ej så stor och mäktig ätt som hans egen. Hans broder konungen blev honom därför mycket oblid och sände honom till smälek en kjortel, till hälften guldstickad, till hälften av vadmal varmed han mente att herr Bengt vanärat sin släkt. Men herr Bengt lät sy vadmal med guld och pärlor samt besätta med ädla stenar så att den delen av kjorteln blev dyrbarare än den andra. Då förklarade konungen honom fejd på liv och död samt sände honom bud att han ville hemsöka honom. Då bad herr Bengt fru Sigrid att hon, skulle iföra sig sina bästa kläder gå ut emot konungen och fägna horgom det bästa hon kunde. Men själv flydde han till skogen.

Sigrid gjorde som hennes herre hade bett henne och då kungen fick se henne behagade hon honom så väl att han steg av sin häst och tog henne i famn, och sade hade min broder detta gjort då skulle jag göra det. Därpå bad han att hans broder skulle utan räddhåga återvända hem.

2 Från Finsta. Det var en afton, då Birgitta inte kunde falla i sömn. Trots mörkret kunde hon urskilja krucifixet som hängde på väggen. Plötsligt blev det så verkligt hon såg märkena efter gisselslagen och blodsdropparna som sipprade fram under törnekronan. Oh min kära Herre, vem har väl gjort dig detta frågade hon. Då öppnade den korsfäste sina läppar och svarade sakta

Alla de som glömma mig och förakta min kärlek. På nakna fötter sprang den unga flickan ut på det kalla golvet och kastade sig på knä framför krucifixet.

3 Från Aspenäs. En natt upptäckte moster Karin att Birgitta stigit ur sängen och lagt sig på knä i bön på det kala golvet. Barn får inte göra så. Fru Karin hämtade ett spö för att aga flickan. Men när hon höjde handen för att slå sprang spöet sönder.

Efter 20 år i Rom kunde Birgitta sända bud hem med order att klosterbygget i Vadstena fick sättas igång. Självt kom hon hem 5 år senare. Döden i sin tråkiga på människors axlar under tre veckor från Söderköping till Vadstena. Det året skänkte Tuddarps ägare skog till klosterbygget. Det var troligen en del av nuvarande Fålehageng och ekbjälkar därifrån finns måhända ännu i klosterbyggnaderna. Kung Magnus och drottning Blanka hade redan skänkt gårdar i Vadstena till bygget.

22 Bo Jonsson Grip

Bo Jonsson var lagman över Östergötland och den sysslan behöll hans även sedan Albrekt gjort honom till drotts över alla lagmännen.

Som län (med rätt att i stället för kungen ta upp skatten) fick han bl.a., Östergötland. Västra delen hörde redan under en annan storman men Bo Jonsson hade flera gårdar här. En del av dessa bytte klostret i Vadstena till sig t.ex. Staffanstorp och en Djurkällagård samt Medevi. Kvissberg skänkte han till klostret tillsammans med 11 andra gårdar för att få gravplats under klosterkyrkans golv. Gravhällen ligger där ännu.

23. Vadstena klostrets egendomar.

De 28 gårdar inom nuvarande Motala stads område, som klostret har ägt, är uppräknade på arbetsbladet "Några Motala-gårdars historia.

24. Drottning Margareta

Vid sex års ålder blev Margareta av sin fader, den danske kungen, trolovad med Håkan Magnussons som var Magnus Erikssons son och själv konung i Norge. Vid 10 års ålder blev hon sammanvigd med Håkan, men - till en början var hon "fosterdotter" hos sin hovmästarinna Märta Ulfadotter en av Birgittas döttrar som blev gift med en norsk storman.

En av Margaretas fostersystrar Ungegärd blev senare abbedissa för Vadstena klostrets och det var en av orsakerna till att drottningen sedan så gärna besökte klostret och gynnade detta på flera sätt. Redan hösten 1389 besökte hon Vadstena och troligen även året därpå då hon var i Östergötland. Den 8 december år 1400 höll hon möte med rådet i Vadstena och gav då stadsprivilegier.

Klostret skulle tå uppbära skatterna från Aska härad, tills summan stigit till 1000 mark silvers värde. Även år 1408 var drottningen i staden

25 Erik av Pommern

Under sitt första regeringsår efter Margaretas död gick Erik till fots från Skänning till Vadstena. Det var en pilgrimsfärd till Birgittas grav. Sedan besökte han sällan Sverlge.

Hans drottning Filippa, som var engelsk kungadotter, kom däremot flera gånger hit och blev omtyckt i vårt land Ibland fick hon regera i Sverige och höll då ofta möten med rådet i Vadstena. Hon dog där år 1430 och fick sin grav på en hedersplats i klosterkyrkan. I senare tid har hennes bild målats på ett glasfönster.

26. Jösse Erikssons död

Efter Engelbrekts framgångar sökte Jösse Eriksson en fristad i Vadstena kloster. Det berodde nog mycket därpå, att nu var en syster till Jösse abbedissa där.

Engelbrekts mördare blev inte straffade och I klostret levde Jösse Eriksson i godan ro. Över detta blev Aska bönderna så uppretade, att de bröt klosterfriden och släpade med sig Jösse till tingsplatsen i Motala. Där dömdes han till döden och avrättades på det vanliga stället ovanför Brinken. (Fogdegstan !) Bönderna måste sedan betala höga böter, därför att de dömt en adelsman och därtill halshuggit honom med en simpel yxa och inte med svärd, som det anstod en adelsman.

Abbedissan lät hämta sin broders lik och gav honom gravplats i klosterkyrkan. På hällen står namnet på latins Johannes Erixi.

27. Borgar i Östergötland

Kungens förnämsta borgar var här Stegeborg som försvarade inloppet till Söderköping, den viktigaste hamnstaden, och Ringstadsholm på en holme i Strömmen mellan Glan och Norrköping.

Av Stegeborg finns ansenliga ruiner kvar men den andra borgen är borta.

Biskopen hade dels sin borg i Linköping (= en del av det nuvarande slottet), dels Munkaboda vid Strömmens utlopp ur Roxen. (Nu en stenhög invid nuvarande Norsholm). Bispmotala var en av de många gårdar, som bidrog till biskopens och domkyrkans inkomster.

Gamla Ulvåsa (Se st 21, Birgitta) var exa liten riddarborg. En liknande borg var Hårstorp i Motala.

Den bredaste delen av den uppdämda Strömmen kallas nu Hårstorpsjön, Mitt ute i den sticker en liten holme upp. Där låg Hårstorpsborgen. Då kraftverket byggdes år 1920 dämdes vattnet upp ungefär 10 m, här. Förut bestod Strömmen av en smal forsande fåra någonstans mellan nuvarande holmen Charlottenborg.

Tänk bort all nutida bebyggelsen, kanalen och vägarna och se bara några torvtäckta bordgårdar med några låga uthus. Då ser adelsmannens borg ståtlig ut fastän den är mindre än Ulvåsa. Bottenvåningens kullerstensmurar är 1 - 1,5 m tjocka och invändigt är måtten 5 m x 8 m. Ovanpå finns en eller två våningar av trä. Troligen finna också en vallgrav, så att borgen ligger som på en liten ö.

28. U l v å r a o c h S t u r a r n a

Sten, Sture d.y. och hans hustru Kristina Gyllenstjärna ärvda gamla Ulvåsa från hans mor, Det är knappast troligt att de bodde där annat än vid något tillfälligt besök ty de ägde många andra gårdar* (Deras huvudgård var Hörningsholm vid Mörkfjärden i Södermanland.)

På Ulvåsa hade de en fogde som också skulle ta emot skatten från Bobergs härad ty detta var län under Ulvåsa. I ett ännu bevarat brev skrev denne fogde att Aska och Bobergs härad stödde riksföreståndaren mot Kristian den II och ärkebiskopen.

Vid hemresan efter kröningen och blodbadet tog Kristian vägen över Linköping och Vadstena. Fogden på Ulvåsa var bland dem som han lät avrätta i Vadstena.

Kristina Gyllenstjärna var fånge i Danmark i tre år därefter. Hennes son Svante Sture (född 1517) var kanske oftare på Ulvåsa än fadern varlig särskilt under de år då han var befälhavare på Stegeborg. Svante Sture var gift med en syster till Gustav Vasas andra gemål Margareta Lejonhuvud (Johan, Karls och Magnus mor). Det var egentligen Margareta herr Svante ville ha men när kungen friade måste han trösta sig med systemen.

29 Reformationen

Efter 1527 blev alla klosterhemmanen i Motala indragna till Kronan och kallas sedan Kronogårdar. Hädanefter skulle bönderna betala sina arrenden till någon kronans fogde,.

Av kyrksilvret fick varje kyrka i regel behålla endast än kalka en oblatask och en patén (fat) som nödvändiga nattvardskärl. Överflödiga sådana kärl samt ereliktgömmor och prydnader på helgonbilder m.m. samlades i Skänninge från västra Östergötland. Det blev 559 pjäser som sedan fördes till Stockholms slott (Herr Eskils gemak) och småningom förvandlades till silvermynt.

Biskop Brask i Linköping hade varit en duktig man på mångahanda sätt- Han hade bl.a. påbörjat en kanal från Roxen till Söderköping,, (=Braskon grav) I denna stad inrättade han det företa boktryckeriet i Sverige. Men efter 1527 lämnade han snart landet och återkom aldrig

År 1676 hittade borgmästaren i Linköping i sin åker ett par relikgömmor av silver. De har formen av underarmar med händer och är försedda med små fönster för att man skulle kunna se Birgittas eller S:t Eskils armben, som förvarats därinne. År 1818 gjordes en märkvärdig fångst i Strömmen i Motala. På en långrev hade det fastnat 16 ålar och ett silverspänne, stort som två handflator och prytt med guld och ädelstenar, Man tror att biskop Brask lät kasta eller gömma dessa saker för att kungen ej skulle få dem. Nu hör de till klenoderna på Statens Historiska museum i Stockholm.

Braska efterträdaren som hade varit munk i Skänninge, reste till Wittenberg för att överbevisa Luther att denne hade misstagit sig. Men han kom hem till Linköping som en varm anhängare av Luther.

Vadstena kloster blev mildare behandlat än alla andra. Det fick behålla en del gårdar och andra inkomsters så länge några nunnor fanns kvar d.v.s. till omkring 1600.

30. Dackefejden

Bönderna i södra Östergötland slöt sig till Dacke, Han besegrade kungens trupper vid Mjölby. Skänninge brandskattades (måste betala för att slippa plundring och brand). Dacke belägrade en tid Stegeborg där Svante Sture nu var hövitsman, Dacke försökte locka Sture på sin sida genom att erbjuda

honom att få bli det fria Smålands hövitsman. Dacke trodde väl, att riksföreståndarens son skulle avundas den nye konungen och gärna vilja störta honom. Detta hade troligen lyckats om Sture varit sådan.

Strax etter Dackefejdens slut satte Guatav Vasa i gång med att bygga slottet i Vadstena (av sten bl.a. från Alvastra kloster) Det skulle vara ett skydd både mot upprorsförsök och mot danskt anfall*

31 Motala kungsgård

Den 23 september 1552 var Gustav Vasa i Motala och han befallde då att ett kungahus skulle uppföras vid Storbrons södra änds.(där Gästis nu ligger/låg), Huset byggdes av timmer, och det hade minst 8 rum och 4 skorstenar. 3000 tegel till skorstenar och ugnar hämtades från en riven kyrka i Skänning, Taket täcktes med näver och torv. De flesta fönstren hade rutor av pergament (som gjordes av kalv- och fårskin). De finare rummen hade blyinfattade glastrutor och väggarna klädda mesd grovt tyg.

Kungsgården förvaltades av en fogde som även skulle uppbära skatten eller arrendet från mer än hundra gårdar i nordvästligaste Östergötland. Det fanns alltid krigsfolk både ryttare och skyttar vid gården för att bevaka bron och gårdens förråd. Ofta fanns timmermän och andra hantverkare vid gården. Alla skulle ha mat och dryck. Dessutom måste man vara beredd att ta emot kungliga ooh andra gäster. Därför behövdes en stor personal. Sommaren 1554 bestod den av följande personer:

Fogden Sven Bondesson och skrivaren Per Jönsons

Per Pålsson och Gunnar Jönsson

Håkan Spole och Håkan redesven

Larse kock och Lasse fiskare

Måns sågare Ragnhild bakerska

Ingeborg fatburshustru (fogdens hustru)

Anna mjölkedeja ooh Kerstin bryggeraka

Gunnar I Backen ooh Gunnar västgöte

Kristoffer Jönsson ooh Sven Nilsson

Anna Svensdotter och Karin Gunnaredotter

Ingegärd legopiga ooh Brita legopiga

Kerstin fäkona Simon tröskare och Per kom kör dynga.

Per Jönsson blev senare fogde. Han blev blind och då fick han Bergsätters gård som avskedsgåva.

Håkan Spole blev bonde i Motala södra by. Spolegården behöll sedan hans namn.

Vid kungsfisket(vid byggeriet) behövde Lasse fiskare extra hjälp, när laxen kom. År 1554 gav fisket 38 tunnor "saltgrön" lax, 234 st. färsk lax och 330 st spikelaxal 3 tunnor salt ål, 5 skeppspund (= 600 kg) torr ål. 1 tunna röding (fr.Erkerna) och 25 lispund (=210 kg) torkad gädda och sik.

De som ville fiska i Borenhultsviken skulle lämna halva fångsten i skatt till kungsfiskaren,

Fisk sändes från Kungsgården till Vadstena slott och kloster. till kungsgården ii Hov, Alvastra och Kungsbro samt till slotten i Linköping och Stockholm.

Kungsgården hade Bispmotala som sin ladugård, Troligen arbetade de 11 sist uppräknade (År 1554) vid Ladugården. År 1560 byggdes där ett nytt fähus med plats för 140 kor och ett stall med 80 spiltor. Det året fanns där:

33 hästar, 42 oxar och 53 stötar, 53 kor, 32 kvigor och 11 tjurar, 56 gumsar 429 får och 25 getter, 60 svin, 6 gäss och 40 höns.

Råssnäs Mariebergs och Gustavsviks och Zedersiunds nuvarande marker hörde troligen till Kungsgården.

Kött, fläsk, smör och ost samt säd till bröd och öli, talg till ljus och ull till garn förbrukades till stor del på gården. (En ryttare hade t.ex. rätt till 4 liter öl per dag. Man blev törstig av all saltmaten). Allt som blev över samt hudar och skinn av slaktade djur sänd bort enligt kungens order. Böndernas skatter och arrenden betalades till större delen i matnyttig form, t.ex. smör och säd, Dessutom skulle de eller deras drängar arbeta visat antal dagar på Kungsgården.

Fogden var också sin tids polischef. Han hade makt att fångsla t.o.m. adelsmän och ställa dem inför domstolen. Men när underfogden Håkan Get (vid Blapmotala?) tog av kronans varor för egen del, blev han avrättad.

Gustav Vasas kungshus vid Storbron blev föga mer än 10 år gammalt År 1567 kom kriget till våra trakter. (Se st.33)

32 Sturemorden

Det var Ulvåsas ägare Svante Sture och hans söner, som mördades. Ulvåsa ärvdes av en dotter, gift med riksrådet Hogenskild Bielke. Denne började bygga det nuvarande Ulvåsa slott. För att kunna bo där under byggnadstiden lät han först uppföra ett par större träbyggnader.

33 Sjuårskriget

På hösten 1567 - ett halvår efter Sturemorden och under Erik XIV:s sinnessjukdom - lyckades en större dansk här (6000 man under befäl av Daniel Rantzau tränga fram ända till Östergötland. Danskarna kom utefter Vättern. Vadstena stad blev plundrad och bränd, delvis även klostret och klosterkyrkan. Dessas murar motstod dock elden. De flesta stadsborna hade tagit sin tillflykt till slottet, som var så starkt, att ingen belägring försöktes, men besättningen var för svag för att kunna driva bort fienderna från staden.

Danskarna hade sedan huvudläger i och omkring Skänninge Därifrån företogs krigs-och plundringståg till hela den del av Östergötland! som ligger söder om Motala Ström. Linköping, Söderköping och södra delen av Norrköping härjades. Danskarna försökte också förgäves ta sig över Strömmen. bl.a. i Motala. svenskarna och deras överbefälhavare Hogenskild Bielke hade sitt högkvarter vid Norrby (öster om Borensberg). I Motala fanns endast mindre truppstyrkor, förlagda till Hårstorp och Strömmens nordvästra sida.

I närheten av nuvarande Charlottenborg hade Danskarna ett befäst läger (där man funnit soldatgravar). Hårstorp blev säkerligen förstört vid detta fallförelle ¹⁾. Det är troligt att det antändes av kulor från danskarnas kanoner, eller genom de svenska soldaternas vårdslöshet med eld.

På nuvarande Storbrons plats över Strömmen hade längs funnits en träbro²⁾. Vid danskarnas första anfall strax före julen måste svenskarna överge Kungahuset och dra sig tillbaka över bron. Den förstörde de delvis, för att fienderna inte skulle kunna använda den, Svenskarna hade troligen kanoner i en skans i kyrkbacken. Danskarna tände eld på Kungahuset och alla gårdar söder om Strömmens innan de drog sig tillbaka. Det är troligt, att även Gamla Ulvåsa härjades under detta krig.(Se 32). När isen började lägga sig på Motalaviken, var det fara för att danskarna skulle försöka ta sig över den. Därför skottade svenskarna upp skyddsvallar på insidan av Råsnäsudden. Bakom dem kunde de ligga skyddade mot danska kulor ³⁾. Danskarna gjorde tre nya anfall vid Motala de sista den 19 januari 1568.

¹⁾ Det yngsta myrtet, som hittades vid utgrävningarna var från 1361. ²⁾ Säkert redan 1374. ³⁾ Vallarna syns fortfarande. En mycket rostig kanonkula har kommit i dagen vid grundgrävningar i Huddmarken. Den finns på Motala Museum.

Så snart svenskarnas krigföring blev kraftigare förstod Rantzau, att han måste ge sig av för att ej bli besegrad. Under de tre månadernas härjningar i Östergötland hade emellertid även östgötarna lärt sig hata danskarna. Ändock lär Rantzaus folk ha uppträtt bättre än Eriks trupper gjorde på danskt område. Kyrkor, kvinnor och, barn var fridlysta för Rantzaus soldater. Det kanske berodde på att R. först hade tänkt bli präst och varit Luthers lärjunge i Wittenberg.

34 Uppsala möte

Vid mötet var bl.a kyrkoherdarna i Hagebyhöga och V. Ny närvarande och deras namn står under beslutet.

35. Linköpings blodbad

Ulvåsas ägare, Hogenskild Bielke var en av de rådsherrar som hertig Karl ansåg vara förrädare. På grund av sjuklighet stannade han kvar i Sverige när de andra reste till Sigismund i Polen. Efter slaget vid Stångebro skickade hertigen folk till Ulvåsa för att fängsla honom. Han lär då ha försökt gömma sig i en källare under det påbörjade nya slottet.

År 1600 kunde han av brist på bevis ej dömas, men 1605 blev även han avrättad. Ulvåsa indrogs då till kronan.

36. Vadstena slott och Motala Hus

1. Enligt Gustav Vasas testamente fick sonen Magnus bl.a. västra Östergötland som sitt hertigdöme och Vadstena slott blev hans förnämsta residens. Hertig Magnus fortsatte att bygga på slottet, delvis med hjälp av kung Johan. Gustav Vasa ville ha slottet säkert men de ville också göra det vackert

Mycket järnarbete till slottsbygget (t.ex. murarna och spik till ställningarna) smiddes i Kårsby där Håkan hammarsmed hade en smedja vid ett fall i ån. nämnd tidigast 1586 och sist 1779)

Hertigen var sjuklig till både kropp och själ och dog 1573. Det är hans gravmonument som synes strax innanför portarna till klosterkyrkan.

2. År 1609 fick Sigismunds yngre halvbror hertig Johan slottet och hela Östergötland i förläning som tack för att han avstod sin arvsrätt (före hertig Karl) till Sveriges krona.

Kungahuset vid Storbron i Motala hade nedbrunnit under kriget år 1567 (St. 33) och troligen byggdes inget nytt på grunden, förrän hertig Johan lät kvarnbyggaren Gudmund Nilsson i Ervasteby uppföra Motala hus. Där kunde hertigen och hans följe bo vid jaktture till de stora skogarna norr om Motala eller vid tiden för laxfisket i Strömmen. Gudmund skötte både Kungsfisket och Kungskvarnen med hjälp av flera drängar och pigor, någon fogde fanns ej i Motala efter år 1570.

Utom Vadstena slott hade hertig Johan Stegeborg och Bråborg (vid Bråviken.) samt Kungsbro vid Strömmens utlopp i Roxen. Men liksom sin far älskade han att bygga. Vid Norrköping började han att anlägga Johanniaborgs slott och till detta måste hela hertigdömet betala en extra skatt ¹⁾. Även på Vadstena slott byggdes vidare och vid hertigens död 1618 var det nästan färdigt.

År 1618 fanns Backagårdens knipphammare vid Strömmen i Motala (Sedan =Katrinefors. Där utsmiddes järn till smala, stänger²⁾ som sedan buntades samman i knippor. (En väg i Holm påminner ännu om knipphammaramedjan) År 1618 levererades smiden till slottsbygget i Vadstena.

Efter hertigens död kom Östergötland direkt under Kronan och Askabornas skatter som i nära 50 år betalats till Vadstenahertigar, gick åter till rikets förråd.

Askatinget hade länge hållits vid eller på Motala hus. Efter hertig Johans död utarrenderades en del av byggnaden till krog. På 25 år blev huset så förfallet att tinget år 1645 flyttad tillbaka till Sjökumla där något gammalt tingshus ännu fanns.³⁾ Troligen ansågs också krogen vara olämpligt grannskap Det var ofta allvarliga bråk där och flera gånger dråp under rusets inverkan. Dråparna miste själva livet på avrättningsplatsen.

3,Karl X Gustavs änkedrottning Hedvig Eleonora hade bl.a. Vadstena slott och våra bygder som förläning under åren 1650 - 1715, Hon vistades sällan i Vadstena och på Motala hus var hon väl knappast gäst. Men under hennes tid blev krogen reparerad (1667) och tingslokalen ombyggd, så att tinget kunde flyttas tillbaka hit år 1677.

¹⁾ Porttornet står ännu kvar på jvstationen, 1719 förstördes slottet. ²⁾ Det arbetat utförs nu av valsverken. Jfr bilden nämnd vid st. 27. ³⁾ Jfr anmärkning till st. 21.

Motla hus krog akulle tillhandahålla mat och dryck, skjutshästar och nattlogi. Bondebacka och Hårstorp var skyldiga att härbärgera dem som e j fick rum få krogen. Ölet och brännvinet flödade - de motsvarade delvis kaffet nu - men krogen fick bättre anseende. Krögarna själva blev rika och ansedda Det kan

man förstå av att en gifte sig med arvtagerskan till N. Freberga. Krogen som nu började kallas gästgivaregård övertogs senare a hans måg. När gästgivarens förstfödde skulle döpas, bars den lille fram av socknens första damp ägarinnan av, Karshult, Bergsäter, Kvissberg m- fl. gårdar, fru Catharina Kugelhielm. (Se st 38)

37 Östgötarna i 30-åriga kriget

I Östergötland fanns två regementen. Östgöta ryttare som skulle, ha 1.000-1.500 beridna män, och Östgöta fotfolk som hade 2.000-3.000 soldater.

Vid Breitenfeldt var 150 Ö-ryttare och 700 man Ö-fotfolk med på högra flygeln under kungens befäll.

Vid Lützen deltog 100 ryttare i slaget tillsammans med 850 man- Ö-fotfolk. De led stora förluster.

Nya soldater och ryttare övades varje år hemma i Östergötland (på Malmslätt) och sändes ut för att ersätta stupade, sårade och tillfångatagna. Senare började även Sverige använda hela extra regementen värvade trupper (avlönade utlänningar, mest tyskar) under svenskt befäl. Överste Kugelhielm (Karshult) var chef för ett sådant regemente.

Johan Banér var överste för Ö. fotfolk redan under ryska och polska krigen. Sedan blev han general och till sist fältmarskalk (överbefälhavare). En av hans efterträdare som överste sårades och dog i fångenskap. En annan var Axel Lillie som efter kriget byggde Lövestad, slott (nära Norrköping)

En del av Ö-ryttare och fotfolk tillhörde Baners armé. Senare var de med Torstensson i Böhmen och på marschen mot Jylland under kriget mot Danmark. Andra av dem deltog i erövringen av Blekinge och Halland under detta krig.

38 Adelsmän och adelsgårdar

1 Översten på Karshult

Den kyrkoherde I Hagebyhöga som deltog i Uppsala möte 1593, hade en son Claes född 1602. Claes fick gå i skolan i Linköping ock började studera (troligen till präst) vid universitetet i Uppsala. Han kallade sig då Claes Bruseus, efter prästgården I Brustorp. Men det behövdes många nya officerare nu och

duktiga män kunde snabbt stiga i graderna. Liksom flera av studentkamraterna började han därför utbilda sig till officer (år 1625).

Sedan var Brussus med under hela återstoden av 30-åriga kriget. År 1635 var han kapten och firade vid jultiden sitt bröllop i Stralsund med den 20 åriga adelsfröken Brita Stjernfelt.

(Deras bekantkap och bröllop skildras i romantiserad form i Adelsvärds Hovlyckan en värdekåpa, sid 60 - 78.

Fru Brita ärvde snart Karshult och senare tre andra östgötagårdar etter sina föräldrar. De första åren efter giftermålet stannade hon i Tyskland för att få vara samman med sin man under lugnare perioder i kriget. En gång var hon hemma en kort tid på Karshult men lämnade sedan både gården och sina tre barn i sin svärmors vård och reste åter till Tyskland för att följa sin make.²⁾

Claes Brussus blev snart överste för ett nytt regemente värvade (= avlönade) tyska knektar i svenska armén. (Jfr st 37). Det tillhörde Banér och sedan Torstenssons armé. Självt blev Bruseus adlad med namnet Kugelheim och fick Härseby i Kristberg som gåva av Kronan.

Fru Britta födde sitt fjärde barn i Sachsen och nästa i Wittstock (Brandenburg), det sjätte i Schlesien och nästa i Sönderjylland. När det åttonde barnet skulle födas år 1647, befann hon sig i en belägrad stad (Iglau) i södra Tjeckoslovakien. Pesten hade härjat och tagit tre av barnen. Hon dog både mor och barn efter födelsen. Med stora besvär och kostnader lyckades Kugelheim föra hem alla kistorna till Motala där de fick sin gemensamma gravplats. (Fru Britas gravhäll är nu, inmurad i väggen närmast till vänster om altaret).

Efter frederna blev överste Kugelhielm utnämnd till befälhavare på Varbergs fästning. Där gifte han snart om sig med en ny 20-årig adelsfröken Catharina Grijs. (Hon ärvde sedan två gårdar i Halland efter sin fader, en före detta dansk överste). År 1656 flyttade de hem till Karshult. Kugelhielm hade även köpt Kvistberg (st.22 och 23 B). I en gammal byggnad där finns en kakelugn och en väggmålning, som tros vara från Kugelhielmska tiden. Fru Catharina fick 5 egna barn till de tre styvbarn, som överlevt krigsåren.

²⁾ Man kan läsa "Agneta Horns leverne (Grimberg eller P. U.3) som en parallell till Brita Stjernfelts öden.

1200-talskyrkans:

1. kor
2. ingång
3. långhus

Nuvarande kyrkans:

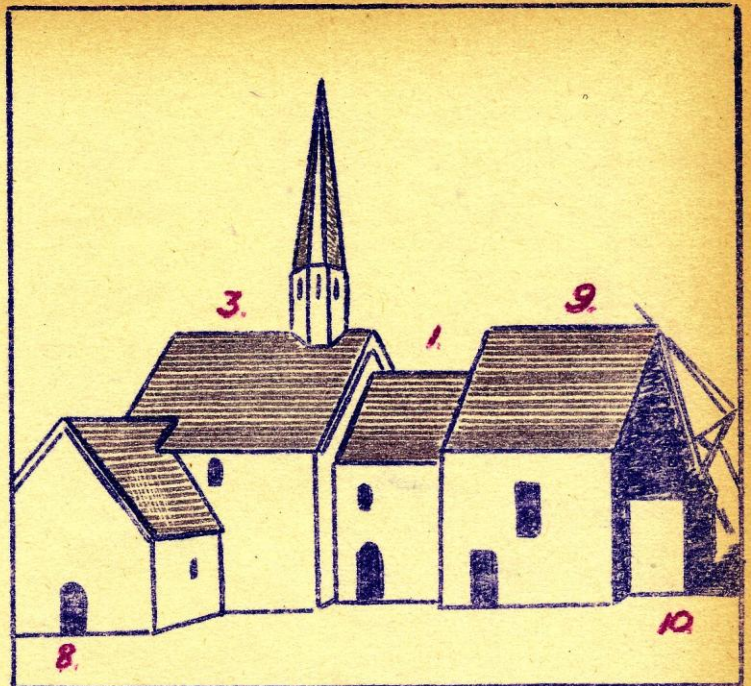
4. kor
5. sidoringång
6. huvudingång
7. sakristia

1600-talskyrkan:

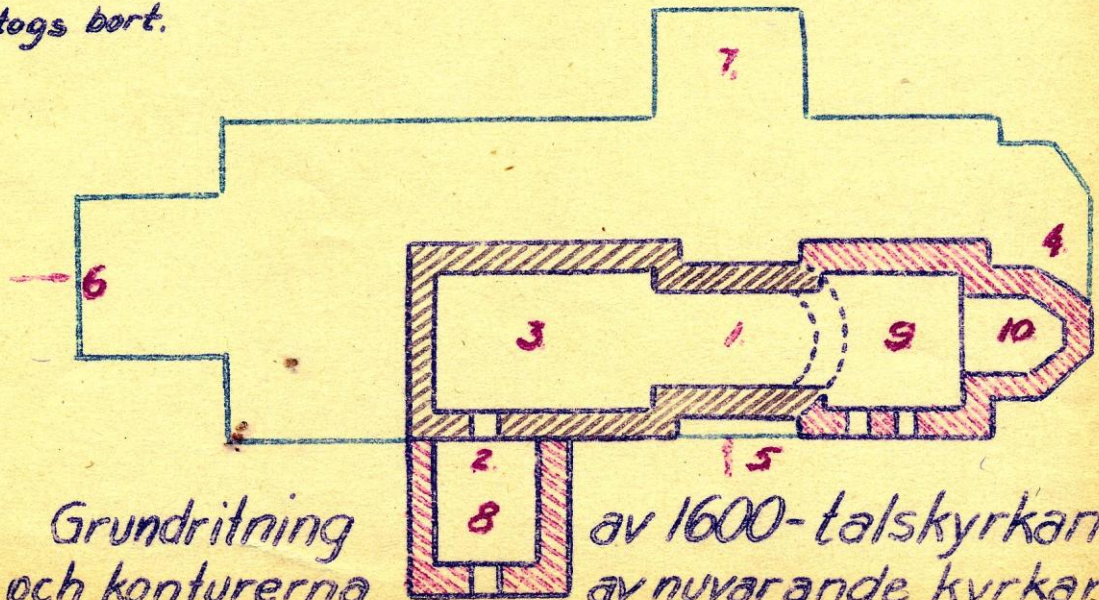
- 8 "Lindenäskyrkan"
- 9 "Korkyrkan" *)
- 10 1600-talskoret *)

*) = Kugelhielms

Muren mellan 1. och 9
togs bort.

MOTALA KYRKA på 1600-talet
från söder. Koret (10) under byggnad
(efter Elias Brännar)

Grundritning
och konturerna

av 1600-talskyrkan
av nuvarande kyrkan

1 cm här motsvarar ung. 3 m i verkligheten.

Överste Kugelhielm kostade på en tillbyggnad av Motala kyrka den s.k, korkyrkan (Se bildbladet 38 B) och hade samtidigt låtit bygga ett gravkor åt sin familj. Där ställdes den första hustruns kista under sin gravhäll. Och år 1681 fick han själv komma till vilala (under den häll, som nu är nr 2 till höger om altaret. Nr 1 har legat över fru Catharinas grav. Begravningsvapnet hänger ovanför hans häll. Kulor och en hjälm i skölden = Kugel - hielm)

Av de 8+5 barnen var det endast några få som blev vuxna och tre av dem ska vi få höra mera om längre fram

38:2 Några andra gårdar.

Flera av Vadstena klostets f.d. gårdar och en del andra kronogårdar blev under 1600-talet förlänade till adelsmän. En annan överste- (Mårten Lindeberg) fick redan 1622 (efter ryska kriget) Bergsäter som förläning och senare även Lindenäs gårdarna Kårsby och Lemunda. Han bodde troligen själv på Lindenäs medan bönder fick bruka de andra. En son till honom blev också överste. Denna (Hieronymus Lindeberg) lät redan innan korkyrkan byggdes göra en tillbyggnad till Motala kyrka den så kallade Lindenäskyrkan. (Se bildbladet 38 B). Den såg ut som ett så kallat vapenhus men var troligen försedd med sittplatser som kunde användas om kyrkan blev överfull

Säter skänktes till en ryttmästare och Illersjö till en annan adelsman N Freberga blev huvudgård för sin nye ägare som var general och landshövding. Staffanstorp skänktes också bort.

Chefen för Östgöta ryttare (från 1648) greve Ludvig Lewenhaupt hade fått flera gårdar¹⁾ som han slog samman till en herrgård. Vid Motala Ström byggd. han år 1662 ett litet slott med metertjocka väggar. Till ära för grevinnans den tyskfödda riksgrevinnan Charlotta av Hohenlohe, fick slottet namnet Charlottenborg. Greven dog redan år 1668 och sedan styrde grevinnan på gården, mera hårdhänt mot de underlydande än de flesta adelsherrarna - kanske vanan satt i från hemlandet.

¹⁾ bl.a.Vräknebo, Strömmen kallades troligen Vräknan förr.

Bispmotala kallas nu Motala kungsgård. Varken den eller gårdarna i Motala by blev bortskänkta. Bönderna betalade sitt arrende till Kronan. Även kungsgården utarrenderades senare.

Gårdarna söder om Strömmen kallades Holstensgården, Stjärnorpegårdens, Spolegården, Aspegården och Fiskaregården. Norr om Strömmes låg Storgården, Hällegården, Backgården, och Hårstorp. Varje gård hade sin kvarn. Dessutom fanns Herrkvarn, Nykvarn och Långspångskvarn samt ål och laxfiske och minst en hammarsmedja (vid Backgården) (st 36). År 1683 byggdes den Falkska smedjans som ännu efter en kort flyttning fortsätter sin verksamhet i släktens ägo.

38:3 Två stormän i Östergötland.

Fältmaskalken Johan Banér fick 1637 Kungs Norrby

vid Strömmes mellan Borensberg och Norrbysjön i förläning som tack för segrarna i Tyskland. Dit hörde 77 andra gårdar i 7 socknar bl.a. i Kristberg (Nordsjö Stråken Högby Hälla Bråta och 10 andra) i Ekebyberna (Österstad + 6 st) i Fornåsa och Löneås.

Robert Douglas kom 20-årig från Skottland i svensk tjänst. För sina bedrifter i kriget belönades han, med grevetitel och stora förlänings bl.a. Skänninge stad, (= Enda grevskapet i Östergötland Han byggde Stjärnorps slott vid Roxen (Stjärnorpsgatan i Motala påminner om Motala Stjärnorpsgård.) Vid Vreta Klosters kyrka byggdes ett ståtligt gravkor för släktet Douglas. Även Robert Douglas blev fältmarskalk.

39 På Stegeborg

Gustav II Adolfs syster Katarina var gift med en greve från det tyska Pfalz (vid Rehn). När 30-åriga kriget började föras i deras trakter (Innan svenskarna kom med) upplät kungen Stegeborg åt dem och gav omgivningen som förläning åt pfalzgreven.

N Å G R A M O T A L A - G Å R D A R S H I S T O R I A .

		1.	2.	3.	4.
Gårdar, som ägts av Vadstena kloster		Indragna t. Kronant. år 1527.	Förlämnade adels- män.	Vid reduk- tionen på 1680-talet.	Anmärkningar.
1	gård i Bergsäter		JA	Återköpt	
1	" " Bondebacka		NEJ	---	Fänrikboställe
1	" " Duvedal		NEJ	---	
1	" " Hårstorp		NEJ	---	
1	" " Staffanstorp		JA	t. KRONAN	Underöff.-bost.
1	" " Kvissberg		KÖPT	KVAR	
10	gårdar i Motala by		NEJ	---	
2	" " Bispmotala		NEJ	---	
1	gård i Vara	ALLA	NEJ	---	
1	" " Bromma		NEJ	---	
1	" " Hundsberg		?	?	
1	" " Illersjö		JA	t. KRONAN	
1	" " Kårsby		JA	t. KRONAN	
1	" " Djurkälla		NEJ		
2	gårdar i Lindenäs		JA	Återköpt	
1	gård i Basteberg		?	?	
1	" " Hals		?	?	
28 gårdar inom nuv. Motala					
Andra gårdar, som kronan ägde:					
1	gård i Härseby (Kristberg)		JA	KVAR	
?	gårdar i Vräknebo (Charlottenborg)		JA	Återköpt	
1	gård i Råsnäs		NEJ	---	
?	gårdar i N. Fröbergå		JA	Återköpt	
1	gård i Lemunda		JA	t. KRONAN	
1	" " Säter		JA	t. KRONAN	
1	" " St Habo		NEJ	---	
1	" " Davidshem		NEJ	---	Pipareboställe
Kungs-Norrby + 77 gårdar			JA	t. KRONAN	
Skänninge Grevskap			JA	t. KRONAN	

+) Dessutom ägde klostret minst 3 kvarnar vid strömmen (en vid Kvarnbacken) och laxfiske.

Etter konungens död sörjde änkedrottningen honom så oförnuftigt att Axel Oxenstierna fruktade att även den lilla Kristina skulle ta skada av det. (Modern stängde in sig i veckor i mörklagda rum med den 7-årig dotter och bara grät) Förmyndarregeringen bestämde slutligen, att Kristina skulle uppfostras av sin faster på Stegeborg, Där fick den 10-åriga drottningen sina kusiner Karl-Gustav (14 år) och Adolf Johan (7 år) till dagligt umgänge. K.G. och Kristina blev så goda vänner att man började hoppas att de som vuxna skulle ingå giftermål. Efter två år dog emellertid fastern och då blev det slut på Kristinas vistelse på Stegeborg.

När Kristina blev myndig, gav hon kusinerna hertigtitel. Karl-Gustav blev enligt hennes önskan tronföljare. Hertig Ad, Johan fick övertaga Stegeborgs län efter faderns död. Länet blev indraget vid reduktionen 1680 men slottet fick han behålla till sin död 1689.

40. Karl x Gustavs krig

Under kriget mot Danmark måste svenska östersjökusten vara beredd på polska eller danska anfall, överste Kuglhjelm fick ansvaret för Östergötlands kustförevär. Se vidare III:2.

41. Kriget om Skåne

En son till den äldre överste Lindeberg på Lindenäs (Hieronymus Lindeberg) blev också överste och hade fått befälet över Landskrona fästning. Han kapitulerade för de danskar som be lägrade staden fast det fanns mat och krut kvar. Då han sedan blev ställd inför domstol försvarade han sig med att "hans fru inte hade tålt att höra det myckna skjutandet". Han blev dödsdömd och arkebuserades år 1676.

På den del av högra långväggen i Motala kyrka som vetter mot den forna Lindenäs-kyrkan (= mitt emot uppståndelsetavlan) hänger nu två vapen. Det ena upptar namnet Anders Lindeberg född på Landskrona slott 1670. Det var en son till den dödsdömda översten, som själv ej har något minnesmärke (om ej vapnet till vänster i koret gäller honom). På ömse sidor om tavlan på motsatta väggen finns överstianans vapen (Ingrid Appelbom) och hennes svärfars (Mårten Liadeberg). (Jtr st 38:2)

Den 75-årige överste Kugeihelm på Karshult kunde inte deltaga i Skånes försvar, men två av sönerna var med i kriget och överlevde dem. Den äldste dog (som kapten) 1691 (och fick sin grav i Linköpings domkyrka, troligen i morfaderns grav. Han hade ärvt en gård i trakten efter honom). Den yngre Bengt Kugeihelm ärvde broderns gård, dog-1699 och fick vila i släktens gravkor i Motala. Det är hans vapen, som hänger närmast till höger om ingången i kyrkan. Se också III:3

42 . Reduktionen

Gamle överse Kugeihelm på Karshult avled just då reduktionen började genomföras. Men varken Heseby eller Kvissberg blev reducerade. (Det hände annare ofta att även köpta gårdar blev återtagna.)

Alla övriga gårdar som i spalt 2 på arbetsbladet blivit antecknade som förlänade blev indragna till kronan. Men en del av dem köpte innehavarna genast tillbaka av kronan.

43 Indelningsverket

Bondebacka blev löneboställe för en fänrik (som på denna tid hade ansvar för fanan), Davidshem i nuv. Samuelsberg för en "pipare", d.v.s. musiker, och Staffantorp för en underofficer.

Manbyggnaden på Bondebacka är uppförd under fänrikstiden och är en av de äldsta bostäderna i Motala. Du vet väl, att det är på Bondebackas mark, som radiostationen ooh vattatornet står nu. Bondebacka är den enda av gårdarna i Motala som fortfarande äges av staten.

Motala socken hade till en början 11 ryttare och 5 soldattorp. Adelns gårdar skulle underhålla ryttartorp. Soldattorpen bekostades av bondehemmanen. På äldre topografiska kartor över trakten ser man ofta bokstäverna GT. De visar att där fanns ett soldattorp ännu när kartan gjordes. Östergötland hade då ej längre några ryttare ooh fotfolket här kallades grenadjärer. (I4 = livgrenadjärregementet numera)

44. Fredliga tider

Båda de i stycket om Skånska kriget omtalade bröderna Kugelhielm var ogifta och det blev deras halvbror, Berent Kugelhielm (född 1660) som övertog Karehult. Härseby och Kvissberg. Han var den ende av Catharina Grijs söners som nådde vuxen ålder. Liksom fadern och de äldre bröderna studerade han föret några år i Uppsala (1684-1687). Troligen hade han gått igenom gymnasiet i Linköping först eftersom han kom så sent till Uppsala. Faderns död och den hotande reduktionen kanske också inverkade. Det är möjligt att han i Uppsala träffade sin granne hemifrån deg jämnårlige arvtagaren till Charlottenborg, Adam Lewenhaupt, Men en greve gick nog ej i gymnasiet utan kom direkt till universitetet och Adam L. hade redan 1685 hunnit studera vid tre universitet (Lund, Uppsala och Rostock nära Pommern.)

Berent blev officer vid Östgöta fotfolk. Under de fredliga åren före 1700 hann han bygga om Karshult (troligen den första herrgårdsbyggnaden där) och gifte sig med Brita Strijk (dotter till en landshövding). Deras lilla dotter Catharina fick han kanske aldrig se, ty hon föddes samma år som kriget bröt ut.

Adam Lewenhaupt började sin krigstjänst i moderns hemland Bajern (1685-1688) och tjänstgjorde godan i 10 år vid värvade svenska regementen i holländsk tjänat. På grund av dessa erfarenhet och sin höga börd var han redan överste när krigen bröt ut år 1700 och snart general, medan Berent Kugelhielm ej blev mer än kapten.

45 Krig Danmark Narva Polen

1200 man av östgöta fotfolk var i Pommern när kriget bröt ut. De var med mot Danmark men stannade sedan kvar i Pommern till 1702. Resten av regementet överskeppades troligen till Estland, ty man vet att kapten Kugelhielm var med vid Narva.

Östgöta ryttare sändes till Värmland vid krigsutbrottet, men redan 1701 var 1000 av den i Livland och sedan bland de första i Polen. Dit kom nu även fotfolket från Pommern. Bådadera var med om de flesta striderna och marscherna i Polen. Än var de i Krakow, än i Ostpreussen, Lemberg, Warszawa eller Pinsk och sist i Sachsen. År 1703 stupade kapten Kugelhielm i Polen. Ryttarna utmärktes sig särskilt (Burensköld - i näst sista versen av "Stenbooks kurir"- var deras chef 1704 - 1706.)

46. Ryssland

Nya soldater sändes ut för att ersätta stupade och svårt sårade (minst 400 av Ö. fotf.) och för att ge hären full styrka. En gång under tåget mot Ryssland gav sig Karl XII i strid mot en flerdubbel rysk övermakt med nästan bara Östgöta ryttare Hundratals av dem stupade, och kungen var ett par gånger nära att bli fånge, innan hjälp hann komma.

General Lewenhaupt hade fått stanna i Riga som befälhavare över Livland som måste försvaras mot ryssarna, medan huvudhären var i Polen. På våren 1708 fick han order att med 16000 man och stora förråd av vapen, kläder och matvaror ansluta sig till huvudarmen som var på väg in i Ryssland. Marschen gick långsamt för L och kungen fick felaktiga rapporter om avståndet så att L. kom för långt efter. Lewenhaupts arme blev anfallen av ryssarna och tvingades att förstöra förråden för att dessa ej skulle falla i ryssarnas händer, L. kom fram till huvudhären med endast hälften av soldaterna. förlusten av förråden var en av orsakerna till olyckorna 1709.

Vid stormningen av en fästning i Ukrajna (Weprik - nämnes i "En snygg vit skjorta") Vintern före Poltava föll Ö. fotfolks chef och många av soldaterna.

I slaget vid Poltava stupade större delen av Ö. ryttare, och även fotfolket var illa ute, Vid Poltava blev fältmarskalken Rehnsköld fången. Sedan Karl XII lämnat hären, måste Lewenhaupt ta befälet och ansvaret, eftersom han var den högste generalen nu. Dnjepr hindrade hären att komma undan till Turkiet, och det ansågs lönlöst att strida. Alla överlevande östgötar blev fångar.

Kungen förlät aldrig Lewenhaupt att denne skrev under kapitulationen vid Dnjepr. En del andra fångar blev sedan utväxlade (mot ryska fångar i Sverige), men L. måste stanna i fångenskapen till sin död i febr. 1719. Sin grav fick han dock i Riddarholmskyrkan, där den några månader tidigare stupade kungen redan kommit till vila.

47 Stenbocks soldater

Erter Poltava uttogs nytt folk till både Ö. ryttare och Ö.fotfolk. Båda regementena var med i Hälsingborg 1710. Sedan överfördes de till Pommern. Fotfolket kom i dansk fångenskap. När kungen kom till Stralsund 1714 var Ö. ryttare där. Strax efteråt togs staden av Preussarna och ryttarna blev fångar hos dem.

48 Fredrikshald

Ännu en gång utskrevs och övades folk till nya östgötaregementen, som båda var med vid Fredrikshald. Chef för ryttarna var au Otto Koskull (från S. Freberga). Fältsjuka och sträng kyla skördade många liv underåttertåget efter kungens död.

FRIHETSTIDEN

49 Vid Strömmen.

Staden, kanalen och Motala verkstad fanns ju ännu ej. Strömmen forsade vild och otyglad från Vättern till Boren och vidare mellan sjöarna ut till Bråviken. Ingen fick bygga damm tvärs över Strömmen. Den var kronans egendom och därför betalades särakild skatt av alla som anlade fiskeverk, kvarnar o.s.v. Den öppna huvudfåran kallade "kungsådran". De stora laxarna kunde obehindrat varje vår vandra från havet upp till Vättern. Man byggde särskilda bryggor av timmerstockar på lämpliga ställen ute i Strömmen för att fånga laxen. (I Motala museum finns modeller och redskap bevarade)

Ibland flottades på Strömmen ekstockar som skulle till flottans varv i Karlskrona för att bli fartyg. Då kunde kvarnar och fiskeverk i Motala få svåra skador, men ingen ersättning lämnades.

Vid lämpliga ställen fångade man in en del av forsen genom att man lade stadiga stenmurar några meter ut i strömmen. På dem byggde en kvarn, en smedja, en såg eller annat "verk", som sedan drevs av vattenhjulet, som fanns utanför väggen eller under golvet.

Redan under medeltiden fanns en del sådana anläggningar (se bladet "Några Motalagårdar") och nya hade nu tillkommit, tills hela sträckan mellan Vättern och Boren var kantad av små Industrier. Från år 1725 finna följande uppgifter:

	kvarnar	Fiskeverk för lax och ål	såg
Motala by	11	18	
Vid Holm	4	4	1
Duvedal och Charlottenborg	3	4	5
Summa	18	25	6

Kvarnarna hade i regel 2 par stenar (ibl. 3 eller 4).

Sågverken hade vanligen bara ett rakt och tjockt sågblad.

Smedjorna finns tyvärr ej uppräknade. Den första kända vattendrivna hammarsmedjan i Motala anlades på Hertig Johans tid (1609-18) (st.36) och Falkarnas år 1683.(st 38:2). Säkert hade flera nyg tillkommit nu.

50 På Herrgårdarna

Från de avträdde östersjöprovinserna flyttade många till Sverige, bl.a. general Claes Gustav von Dellvig, som nu ägde och bodde gå Bergsäter. Det blev han, som vid 40 års ålder gifte sig med den 16-åriga Catharina Kugelhielm den sista av sin ätt och arvtagerska till Karshult Härseby, Kvissberg m.fl. gårdar. von Dellvig anges ha varit "butter men godhjärtad". Fiskaren date i Borensnult fick sin stuga nedbränd genom blixtnedslag. Av generalen fick han hjälp att bygga en bättre bostad och dessutom bohag och matvaror.

På Charlottenborg härskade grevinnan Lewenhaupt, änkan etter general Adam L. Hon hade hjälpt en f.d. fältpräst som rymt hem från Polen, att bli kyrkoherde i Vinnerstad 1711.

(Motala hörde under Vinnarstad och hade endast en komminister som präst.)

En gång blev det tvist mellan Charlottenborg och Bergsäter om ett fiske i Strömmen. Grevinnan bjöd general Dellvig till sig en lördag, för att tvisten skulle bli uppklarade. Mörkret hann falla och Dellvig ombads stanna över natten. På söndagen övertalades han att besöka kyrkan i Vinnarstad (vilket aldrig hände annars ty han tyckte mycket illa om kyrkoherden som han kände till från Polen och han hade själv sin bänkplats i Motala kyrka.) Generalen råkade somna under predikan. Då gick prästen ned från predikstolen knuffade till honom och gav honom hårda tillsägelser. (Vanligt folk väcktes av "kyrkstöten"). De flesta tyckte att det var skamligt gjort att skämma ut generalen så.

Von Dellvig dog 1736. Hans begravningsvapen är uppsatt på väggen närmast till vänster om sidoutgången i Motala kyrkas. Det var han och hans hustru, som (år 1724) hade skänkt altartavlan till kyrkan. (Under nära 100 år - 1857 till 1952 - fick den lämna sin plats åt den stora tavlan över Jesu uppståndelse, men år 1953 kom den tillbaka till koret.)

År 1737 gifte fru Catharina om sig med överstelöjtnant Gyllenram (vid Ö. ryttare). Dennes fader, major Ram, hade blivit fånge vid Poltava men lyckats fly från Sibirien och blev adlad 1717.

Gyllenram ägde Gerstorp (mellan Vreta och Linköping) Där dog fru Catharina år 1741 men fick sin grav i Motala kyrka. Hennes anda barn hade dött i späda ålder, och alla gårdarna ärvdes därför av Gyllenrams barn i hans första gifte. Den som fick Bergeäter var med i kriget mot Ryssland 1741-43. Karshult och Bergsäter ägdes sedan av medlemmar av släkten ända in på 1800-talet.

(Bisp)Motala kungsgård arrenderades av riksråd (Ehrencrona) Om riksrådet på Ulvåsa berättas i nästa st.

51. Östgötar i ryska kriget 1741-43

Se III: 4.

52. Hattechefen på Ulvåsa.

Ulvåsa ägdes vid 1700-talets mitt av Anders Johan von Höpken (1712-1789). Han var son till en från det svenska Bremen inflyttad adelsman och gifte sig med arvtagerskan till Ulvåsa. Fadern var en av hattpartiets stiftare och sonen kom därför snabbt fram till ledande ställning inom partiet. Redan vid 34 års ålder blev han riksråd och vid 40 år rådets ordförande (kanslipresident=statsminister nu).

Det var von Höpken, som ledde åtgärderna mot hovpartiet och kungaparet. Deltagandet i pommerska kriget var egentligen mot hans önskan. År 1761, 4 år innan hattarna störtades, begärde han avsked. Sedan vistades han mera på Ulvåsa. Troligen tillkom parken där på hans tid. Liksom översta våningen på slottet, där han hade sitt stora bibliotek.

von Höpken var en lärd man, skicklig värtalare och utmärkt stilist. Gustav III placerade honom på stol nr1 i Svenska Akademien.

54 Linné i Motala

På återfärden från skånska restan passerade Linné Motala den 10 augusti 1749 och skriver:

Laxfisket var ovanligt, det var ett upptimrat hus i starkaste forsen. Tvenne fyrkantiga rum voro öppna på golvet eller bottnen och då laxen där tog sin vila, innestängdes han med järngaller, som hastigt, nedsläpptes och laxen upptogs med håv. Fyra karlar skulle natt och dag hålla vakta en i sänder, och om natten med fet-vedsbloss stå på kik att nedsläppa gallret så snart någon lax kom.

55 Östgötar i Pommerska kriget

År 1757 sändes bl. a. allt Ö. fotfolk och alla Ö. ryttare till Pommern. De deltog i striderna 1757-61 ibland med framgång, ofta med svåra förluster. Ungefär hälften av dem återstod vid stridernas slut.

56 Fabriken på Vadstena slott

År 1753 kom 30-landsflyktiga franska vävare från Holland till Vadstena. (De var protestanter och hade lämnat hemlandet emedan deras gudstjänster hade blivit förbjudna i Frankrike) De hade erbjudit sig att sätta upp en fabrik för tillverkning av finaste linnelärft, som användes till damklänningar och herrarnas halskrås och manschetter. Denna s.k. kammarduk hade hittills importerats från Frankrike (där den kallades batist).

En del av Vadstena slott uppläts nu till fabrikslokaler och bostäder åt vävarna. Snart slamrade 26 vävstolar i slottsrummen. Nere i källarvåningen under hörntornen spanns den fina linnetråden, Den fuktiga luften där gjorde nämligen tråden extra smidig och stark. Nya fransmän kom och andra reste, men många svenska lärlingar utbildades. Arbetsstyrkan steg ibland till 200 man.

Sommaren 1761 var kungaparet med sina barn i Vadstena, (De kom från Loka brunn i Västmanland över Örebro och troligen Medevi och Motala). kammarduksfabriken besöktes. Klostret var nu "krlgsmanshus" för pensionerade officerare och soldater. Där fanns ännu veteraner från Poltava och fångenskapen. Dem var de kungliga särskilt intresserade av. (I "Kungsbuketten" berättar Berit Spong om ett lustigt misstag av en liten flicka, som skulle lämna en blomsterbukett till kungen.)

Den 15-årig kronprinsen Gustav tyckte nog mest om jakten på det inhägnade Omberg, där det vimlade av hjortar och rådjur. T.o.m hans syster "sköt som en hel karl".

Det var troligen kammardukfabrikens fransmän, som lärde ut konsten att knyppla spetsar, (Munnorna hade ej knypplat, utan de broderade.) När kammarduksfabriken nedlades, levde knypplingskonsten kvar, och vadstenaspetarna är alltså berömda

Gustavianska tiden

57 Östgötar i ryska kriget

Hela Östgöta fotfolk inskeppades 23/6 1788 vid Stockholm och landsattes vid Helsingfors. År 1789 fanns 200 man Ö. fotfolk, som var med i flera strider (ex. Uttismalm).

Ryttarna kvarlämnades först i Sverige. I brist på sjöfolk fick 700 ryttare från juli 1789 tjänstgöra vid örlogsflottan. (200 dog redan denna sommar av sjukdom). Efter ryska kriget upphörde regementet att vara beridet och övergick till fotfolk:.

Efter 1791 kallas båda regementenas soldater livgrenadjärer. (=granatkastare) De var utrustade med en sorts handgranater.

I en sjöstrid (vid Hogland) 1788 erövrade ryssarna ett mindre svenskt skepp. Bland de tillfångatagna svenskarna fanns en 22-årig ung man som hette Baltsar von Platen. Fångenskapen upphörde först 1790.

58 Två storbyggen i Motala

I st. 38:1 läste vi om hur Översten på Karshult hade låtit bygga till den gamla kyrkan i Motala. Hundra år senare tyckte man att den blivit för liten och socknen bestämde sig för att bygga om den igen. Man rev allt utom södra långväggen och halva koret och sedan uppfördes den nya kyrkan både bredare och längre än den gamla (se bildbladet 38 B). Den stod färdig år 1776. (Vid restaureringen år 1952-53 slogs den yttre rappningen bort och då upptäckte man att de äldsta murarna var av kalksten. Och att 1770-talets byggare använde stora och små kullerstenar och fyllde ut mellanrummen med murbruk.) Tornet fanns ännu ej (färdigt 1846), utan klockorna hängde i en stapel ute på kyrkogården (söder om kyrkan).

En bro över strömmen hade nu funnits i minst 400 år (säkert känd år 1374. Se st. 33), men eftersom den var av trä, måste den allt emellanåt repareras.

År 1780 blev den nuvarande Storbron av sten färdig. (Liknande stenbroar vid Borensberg och över Svartån vid Öjebro fullbordades 1797). Sedan fick man länge betala brotull när man ville passera, bron. För att slippa hålla egen vakt brukade Kronan (efter 1785) låta en "brotullarrendator" mot en årlig fast summa ta upp broavgifterna. Denne fick då själv bekosta vakten och förlorade inkomst, om några trafikanter lyckades smita undan brotullen.

59. Napolionkrigen

Se III: 4 och 5.

60. I Finska kriget 1808 - 1809

Se III 4 och 5

61. J. J. Berzelius

Kemister och apotekare i hela världen känner till J.J. Berzelius, och alla använder de ett "språk" som denne har uppfunnit, men det är inte många som vet, att Bergsätters gård i Motala givit honom namnet.

Bonden Jöns Håkansson, som i slutet av 1600-talet arrenderade Bergsäter av dess adlige ägare hade en son, som studerade och blev präst. Efter födelsegården tog han namnet Bezeltus. Söner och sonsöner blev också präster, men en sonson var läroverkslärare i Linköping. Denne blev far till den sedan världsberömda Jöns Jakob B. Modern var från Väversunda (mellan Omberg och Tåkern), och där bodde föräldrarna under sommarlovet 1779 då J.J. föddes. Vid Väversunda kyrka står därför en minnessten.

När J.J. var fyra år, dog fadern. Några år därefter gifte modern om sig med en kyrkoherde i Norrköping, och så fick J.J. och hans syster 5 fostersyskonon. Efter två år då J.J. var 8 år dog också modern. Fyra år senare gifte fosterfadern om sig med en annan änka' som också hade två barn. Då blev J.J. och hans syster skickade till sin snälla morbror i Väversunda, men dennes fru och de äldre av de sju kusinerna var elaka mot J. J. , som alltid fick höra att han och hans skolgång i Linköping kostade alldeles för mycket pengar,

När Jöns Jakob hade fyllt 14 år beslöt han att försörja sig själv. Under sommarferierna tog han plats som informator på en gård utanför Norrköpings och stannade ända till februari, fastän han fick bo i ett rum som också användes att förvara potatis i. Men J.J. blev snart glad åt potatisen ty för dessa

skull måste det eldas så mycket, att den inte frös. Man fordrade, att informatorn också skulle arbeta halva dagarna med skörden på åkrarna. Det hade han nytta av i mars, när han med sina egna slantar i fickan återvände till skolan i Linköping. Då orkade han klå upp en av de större Väversunda-kusinerna, och sedan var det slut med elakheterna.

Styrfadern (Norrköpingsprästen) hade väckt J.J:s Intresse för växter och djur under vandringar i skog och mark och snart hde 10-åringen kommit med sådana vetgiriga och knepiga att styvfadern hade utbrustit. Du har fått anlag att träda fram i Linnés fotspår.

Berzelius skolgång och senare liv blev också i mycket lika Linnés. Meningen var, att han skulle studera till präst, men genom påverkan av den nya lektorn i naturlära växte hans tidiga intresse för blommor och insekter och fåglar så att de uppslukade nästan alla hans krafter. Lärarna i "prästämnena" blev missnöjda och det höll på att gå mycket illa för J. J. Avgångsbetyget blev så dåligt, att han knappast hade kommit in vid universitetet i Uppsala, om inte biskopen i Linköping hade hjälpt honom.

Nu ämnade Berzelius liksom Linné bli läkare för att kunna försörja sig efter avslutade studier. Först skulle han studera kemi vilket behövdes för att förstå olika medicinens sammansättningar. Men lärarna var så slöa, att B. fick experimentera och lära sig nästan allt på egen hand. Efter några år kunde han mera än de, och det tyckte de inte om utan försökte hindra honom att ta sin examen. Flera år måste han därför arbeta som dåligt betald "fattigläkare" i Stockholm. Sommaren 1800 hade han haft samma slags tjänst i Medevi. Där undersökte han brunnsvattnets sammansättning och började använda elektricitet som sjukdomsbehandling.

Så fick han sin läkarexamen klar, och vid 28 års ålder utnämndes han till professor vid den nya läkarhögskolan i Stockholm, Karolinska institutet. Genom de böcker om kemi han utgav blev han snart världsberömd. På en resa i England träffade han de berömda kemisterna där. Efter några år erbjöds han att bli professor i Berlin med den lön han själv ansåg sig vara värd. Då hade han emellertid fått allt han behövde hemma i Stockholm och hedrande utmärkelser därtill, så att han kunde tacka nej. Karl XIV Johan gav honom bl.a friherretiteln.

Efter döden hedrades han med att få sin staty rest i nuvarande Berzelii Park i Stockholm. (J.J. Berzelius 1779 - 1848).

Inskannad av Robert Ekinge